

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ ПОЕТИЧНОЇ ПРАКТИКИ Г. ГУППЕРТА ЯК ПЕРЕКЛАДАЧА В. МАЯКОВСЬКОГО

Поезія Володимира Маяковського перекладена на багато мов світу. Найбільш повно вона представлена німецькою мовою. У наш час в НДР (і паралельно вФРН) виходить п'ятитомне зібрання творів Володимира Маяковського — найбільше серед німецьких видань творів радянських поетів і одне з найкрупніших видань Володимира Маяковського іноземними мовами за останні п'ятдесят років [9]. Цей колосальний труд — яскраве свідчення того, наскільки адекватним творчості радянського поета міг виявитися досвід німецької прогресивної культури в цілому — результат зусиль поета і перекладача, критика і літературознавця, пристрасного популяризатора радянської літератури за кордоном австрійського комуніста Гуго Гулпєрта.

У багатопланній творчості Г. Гулпєрта¹ переклади з В. Маяковського дійсно займають винятково важливе місце. Сам Г. Гулпєрт роботу над перекладами творів радянського поета завжди розглядав як основне творче завдання, до рішення якого його зобов'язувала не тільки клятва, дана ним особисто В. Маяковському, а й необхідність того, що він визначив як «потенціальний вплив Маяковського на революційну поезію Західної Європи і Америки [4, с. 156].

У зв'язку з виходом у світ німецького п'ятитомника творів В. Маяковського робота Г. Гулпєрта в основному закінчена і «соціальне замовлення» виконано. Відтепер ця робота об'єктивно стає віхою в історії рецепцій радянського поета в Німеччині та Австрії і разом з тим — предметом можливих досліджень, початковою і кінцевою точкою для яких повинна бути проблема усвідомлення суті поетичної майстерності Г. Гулпєрта як перекладача В. Маяковського.

Інтуїтивно постулюючи можливість (чи неможливість) перекладу, наша свідомість мислить абстрактно. Вивчити ж конкретний досвід перекладача — значить теоретично осмислити його роботу, зробити доказовим те, що взагалі визначають як наслідок поетичного чуття, спорідненості душ, змінення перевтілюватися тощо.

Проте довести — не значить «перевірити алгеброю гармонію». Недостатність методу «перевірки алгеброю гармонії» стосовно до вивчення перекладацької практики полягає в тому, що він тяжіє саме до виявлення структури естетичного об'єкту, ігноруючи доконечно його «живу душу», його сутність. І знаменно,

¹ Крім В. Маяковського, Г. Гулпєрт перекладав О. Твардовського, А. Вознесенського, Б. Слуцького, Б. Пастернака, а також О. Пушкіна, Т. Шевченка, Ш. Руставелі.

що в основі ідеї принципової неперекладності якраз лежить уявлення про самоцінність структури поетичного твору, ніби обумовленої насамперед особливостями мовної системи, в надрах якої виникає оригінальний твір. Однак будь-яке значиме явище в галузі поетичного перекладу щоразу поглиблює і розширює, так чи інакше конкретизує наше уявлення про можливості перекладу як засобу естетичної комунікації при очевидній різниці мовних матеріалів, особливостей віршування, просодичних можливостей та ін. Ось чому при створенні нормативної теорії поетичного перекладу засвоєння досвіду великих перекладачів повинно набути виняткового значення.

Сьогодні ми частіше знаходимося ще на стадії критики, ніж теорії художнього перекладу. Адже далеко не все встановлено, наприклад, щодо «відомства», в якому повинна знаходитись теорія художнього перекладу. Лінгвістика це чи літературознавство? Коли літературознавство, то яке—традиційне чи структуральне? Невизначеність відповіді на ці й подібні питання обертається невизначеністю у розумінні специфіки перекладацької творчості, а разом з тим і щодо можливостей не запозиченого, а власного, самостійного методу її вивчення.

Одним із свідчень того, що ми знаходимося саме на стадії критики художнього перекладу, є стан вивчення роботи Г. Гупперта як перекладача В. Маяковського, яка за значенням дорівнює таким досягненням в історії німецької культури, як переклади Л. Віланда, Л. Тіка, Ф. Гельдєрліна, С. Георге, С. Цвейга [13, с. 197], але яка ще майже не досліджена і достатньо не врахована.

Перші оцінки робота Г. Гупперта одержала в нашій країні. Це були відгуки на першу книжку перекладів В. Маяковського. Так, Л. Нікулін в 1941 році писав, що ця книжка «відкрила зелене світло» для німецького Маяковського [1]. Майже одночасно в журналі «Иностранная литература» з'являється позитивний відгук М. Зенкевича [5, с. 171], а в журналі «Internationale Literatur (Deutsche Blätter)» було надруковано статтю Н. В. Вільмонта, в якій, зокрема, відзначалось: «Велика заслуга Гупперта перед німецькою літературою і перед генієм Маяковського полягає в тому, що він уперше розв'язав проблему перекладу поетичних творів Маяковського в їх органічній багатоманітності» [21, с. 54]. Характеризуючи творчу активність Г. Гупперта, автор далі підкреслював: «Значну роботу виконав поет-перекладач в галузі збагачення словникового запасу, створення мови, необхідної для відтворення німецького Маяковського» [21, с. 54]. І варто тільки пожалкувати, що Н. В. Вільмонт це надзвичайно цінне зауваження не доповнив конкретними прикладами, не розвинув далі своєї думки про характер перекладацької творчості Г. Гупперта.

В 1946 році у звільненій Німеччині виходить книга В. Маяковського «Вибране», що відразу ж стала подією важливого зна-

чення. С. Хермлін, який до того знав твори В. Маяковського за перекладами 1927—1928 років, писав: «Зустріч з Маяковським на цей раз буде тривалою. Вона не менш хвилююча, ніж зустріч з Уїтменом і Рембо. Подібно американцю і французу, цей росіянин зможе застерегти пишучих від абсолютної загибелі у поті ліричних речей і класицистичних сонетів Рильке» [9, с. 49].

С. Хермлін не помилився у своєму прогнозуванні: гуппертівський Маяковський нарівні з поетами-класиками Гете і Шіллером увійшов до кількох програм, став хрестоматійним у повному розумінні цього слова. Переклад виявився настільки досконалим, що, не перестаючи бути іншомовним твором, сприймався як органічне явище в німецькій поетичній традиції. Не випадково Г. Маурер у статті «Образна аргументація Маяковського» міг аналізувати засоби створення поетичного образу в творах радянського письменника, навіть не звертаючись до тексту оригіналу, оскільки «творчий геній Маяковського, — говорить Г. Маурер, — навіть в його титанічній пристрасності до перебільшень («щоб зробити доступніше») щасливо переданий Гуппертом, так що ми особливо вдалі місця вже цитуємо, начебто їх написав німецький поет» [16, с. 94]. Далі, вказуючи на те, що він судить про поезію В. Маяковського «не із знань оригіналу, а на підставі перекладу», Г. Маурер приходить до знаменного висновку: «Можна з повним правом сказати, що найбільш значні зрілі твори Маяковського завдяки перекладам Гупперта стали реальністю для німецької прогресивної лірики» [16, с. 94].

Поряд з такою загальною оцінкою (сюди слід додати оцінки Е. Вайнерта, який був одним із редакторів німецького видання В. Маяковського в нашій країні [20]; Б. Брехта, який в 1955 році пропонував відзначити переклади Г. Гупперта із В. Маяковського національною премією НДР, називаючи їх «незвичайними» [12, с. 115]; Й. Бехера, який, переоцінюючи свої переклади 20- років, віддав перевагу перекладам Г. Гупперта і Ф. Лешнітцера [11, с. 72—73], в німецькому і вітчизняному літературознавстві маємо і спеціальні дослідження, присвячені вивченню майстерності Г. Гупперта як перекладача В. Маяковського. Це роботи двох дослідників — А. Винокурової та німецького критика і літературознавця Ф. Мірау, які безпосередньо звернулись до вивчення конкретних форм мистецтва перекладу Г. Гупперта.

Одноставні в загальній оцінці дослідники однак дещо розійшлись у своїх остаточних висновках, що легко пояснити характером їх вихідних позицій — захищаючого інтереси оригіналу (А. Винокурова), з одного боку, і захищаючого інтереси німецького читача, для якого переклад мусить звучати як твір, написаний на рідній мові (Ф. Мірау), з другого.

Основою аргументації А. Винокурової були пошуки відповідей між оригіналом і перекладом. Зовсім не випадково, що при цьому менш за все «пощастило», зокрема, рими Маяковського. Закінчуючи статтю, А. Винокурова вказувала: «І якщо

в галузі рими не все вдалося, це не змінює загальної оцінки великої і справжньої художньої роботи, виконаної одним із найкрупніших майстрів віршованого перекладу нашого часу» [2, с. 428]. В цій констатації не можна не помітити внутрішнього протиріччя. Дійсно, якщо перекладачу В. Маяковського «не все вдалося в галузі рими», то, значить, він зазнав невдачі і в чомусь більшому. Адже рима Маяковського (на це постійно вказував сам поет, і недарма М. Штокмар називав вірш В. Маяковського «римним») [7, с. 258—312] як активний елемент вірша визначає і ритм, і інтонацію, і, врешті, структуру поетичного образу. Ось чому, наголосивши на позитивному, А. Винокурова майже не приходить до протилежного. І цілком зрозуміло. В статті А. Винокурової зовсім не досліджувалась рима В. Маяковського з точки зору її відтворення на іншій мові. Без цього ж не можна пояснити зроблене перекладачем в галузі рими, яка виконує виключно важливу роль в поезії автора оригіналу.

Загальна приблизність в оцінці роботи Г. Гупперта виявляється також в словах А. Винокурової: «І якщо серед перекладачів Маяковського ми знаходимо сьогодні не тільки Бехера і Вайнерта, але й Вінса, Гюнтера, Тосса, Дедеціуса і багатьох інших відомих літераторів, то це, безперечно, заслуга тих, хто подібно до Г. Гупперта та Ф. Лешнітцера, відкрив німецькому читачу справжнього Маяковського, довів «перекладовність» на німецьку мову літературної спадщини великого радянського поета» [2, с. 408]. У наведеному твердженні багато невірного. По-перше, Г. Гупперт не міг надихати Й. Бехера, який перекладав В. Маяковського значно раніше від Г. Гупперта, але з часом визнав недосконалість своїх перекладів у порівнянні з перекладами Г. Гупперта і Ф. Лешнітцера². По-друге, Е. Вайнерт був швидше вчителем, аніж учнем-послідовником, оскільки сам Г. Гупперт багато вчився на перекладах Е. Вайнерта з Е. Пот'є. Що ж до інших перекладачів В. Маяковського (Вінса, Гюнтера, Тосса, Дедеціуса), то вони йшли зовсім самостійним шляхом, і так просто, некритично об'єднувати їх немає ніякої підстави.

Майже одночасно із статтею А. Винокурової з'являється ряд статей Ф. Мірау, присвячених загальній проблемі перекладу російської і радянської поезії німецькою мовою. В них німецький літературознавець найрішучіше виділяє (а не об'єднує!) серед німецьких перекладачів В. Маяковського Г. Гупперта, самі ж переклади він називає «конгеніальними» [18, с. 184]. Знаменно також, що Ф. Мірау в цих статтях неодноразово називає ім'я Й. Гюнтера, однак не серед послідовників Г. Гупперта, але як перекладача-формаліста [17, с. 763]. В зв'язку з цим Ф. Мірау прямо вказує на необхідність ґрунтовного вивчення «місця Гюн-

² Й. Бехер про свої переклади з В. Маяковського говорив, зокрема, що вони «втратили всяку вартість, як тільки з'явилися нові переклади (Гупперта та Лешнітцера), зроблені безпосередньо з мови оригіналу [11, 72—73].

тера в найновішій німецькій перекладацькій традиції» [18, с. 200].

Характерно, що німецький дослідник рішуче відмовляється від пошуків легкої відповіді стосовно перекладацької майстерності Г. Гупперта. «На шляху Гупперта до значних перекладів із Маяковського, — пише Ф. Мірау, — з одного боку, лежало власне поетичне освоєння нашого століття і, з другого, — творче освоєння епохи Маяковського та інших радянських поетів. Твори Маяковського були для Гупперта водночас вирішенням і новим завданням. Вирішенням тому, що Маяковський на своєму шляху досяг того, чого прагнула соціалістична поезія 20-го століття у всьому світі, а новим завданням, оскільки треба було повторити досягнення Маяковського по-німецьки [17, с. 762].

Ф. Мірау, власне, виступає фундатором наукового вивчення творчості І. Гупперта як перекладача В. Маяковського. І хоча розробленої методики порівняльного аналізу він не подав, проте багато в чому він на шляху до неї. Показовий відносно цього його аналіз першої строфи «Лівого марша» в перекладах Й. Кальмера, Й. Гюнтера та Г. Гупперта. Навівши першу строфу оригіналу і три варіанти перекладів, Ф. Мірау віддає перевагу перекладові Г. Гупперта тому, що той прагне «в кожний момент відтворити типовий жест Маяковського» [17, с. 761]. «Гупперт розширює (як у першому рядку), додає цілий рядок (8-й), щоб якомога ближче відтворити незвичайно сильний образ у Маяковського («клячу истории загоним»), але саме завдяки цьому він досягає лексичної, синтаксичної, ритмової і фонічної ситуації «Лівого марша» [17, с. 762].

Таким чином, проведена А. Винокуровою і Ф. Мірау робота — це і розвідка шляху, апробація традиційного методу аналізу на матеріалі перекладацької практики Г. Гупперта, і в певній мірі прагнення накреслити якісно нові шляхи вивчення зробленого перекладачем. Так, метод А. Винокурової виявився значно кращим від конкретної практики перекладу. Особливо це помітно щодо вивчення конкретних засобів відтворення рими В. Маяковського. Що ж до Ф. Мірау, професійному чуттю й інтуїції якого немає підстав не довіряти, то останній впевнено говорить про «суто революційне в роботі Г. Гупперта» [19, с. 158]. І, настоюючи на вивченні і врахуванні досвіду поета-перекладача, розуміє, що мова повинна йти при цьому не просто про вивчення індивідуальної майстерності перекладача, але й про освоєння того єдиного процесу становлення естетики соціалістичного реалізму, в руслі якого вона могла виникнути, стати об'єктивною реальністю.

Звичайно, подальше вивчення перекладацької практики, у даному випадку поетичної практики Г. Гупперта як перекладача В. Маяковського, пов'язано з виробленням методу, який узагальнював би й такі прецеденти в практиці поетичного перекладу, як «суто революційне» в роботі перекладача. Та, на жаль,

в теорії перекладу узагальнюється насамперед досвід «середніх» перекладачів, для яких факт мовної неконгруентності — перша й головна перешкода на шляху до адекватного перекладу³.

У вступному розділі своєї книги «Мистецтво перекладу» чеський теоретик І. Левий вказував, що вивчення «індивідуальності» перекладача передбачає декілька аспектів: з точки зору перекладацьких «казусів», «долі його (перекладача — В. Ж.) індивідуального стилю і творчої інтерпретації» і, зрештою, з точки зору «методу перекладача як відображення певної перекладацької норми, певного етапу в розвитку перекладу» [6, с. 421].

Але цікаво, що індивідуальний стиль перекладача І. Левий сприймає як дещо суб'єктивне, неповноцінне, тобто, за гетевською термінологією, як «манеру», а не «стиль»⁴, і в такому випадку власне переклад залишається поза увагою теоретика, бо індивідуальний стиль не сприймається ним (хоча б теоретично!) як своєрідно конкретизований досвід нації.

Отже, розглянувши наведені міркування щодо вивчення роботи Г. Гупперта як перекладача В. Маяковського, ми констатуємо помітну розбіжність у засобах її вивчення в нашому і німецькому літературознавстві в цілому, а також певне протиріччя між загальною позитивною оцінкою і конкретними формами аргументації А. Винокурової, з одного боку, і німецького критика Ф. Мірау, з другого. Якщо метод А. Винокурової виявляється значно біднішим від конкретної практики перекладу (передусім це стосується, на нашу думку, рими В. Маяковського), то здебільшого інтуїтивне визначення незвичайної майстерності перекладів Г. Гупперта з боку Ф. Мірау, на жаль, ще не набуло теоретичного обґрунтування. Гадаємо, що такий стан з вивченням «суто революційного» в роботі Г. Гупперта слід вважати тимчасовим явищем.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Правда», 3 лютого 1941 г.
2. Винокурова А. Маяковский в переводах Гуго Гупперта. — «Мастерство перевода», М., «Советский писатель», 1964, с. 407—428.
3. Гёте Вольфганг. Слова и мысли об искусстве. Сб. статей под ред. А. С. Гушина. Л.—М., «Искусство», 1936, с. 412.
4. Гупперт Г. Немецкое воссоздание Маяковского. — «Интернациональная литература», 1940, № 3—4, с. 156—164.
5. Зенкевич М. Маяковский на немецком языке. — «Интернациональная литература», 1941, № 6, с. 170—171.
6. Левый И. Состояние теоретической мысли в области перевода. —

³ Ще на початку своєї практики як перекладача В. Маяковського Г. Гупперт сміливо переступив через мовний кордон і прийшов до висновку, що віршований переклад — це «поетичне відтворення оригіналу» («Nach-Dichtung»), [10, 171].

⁴ Гете вчить, що вищим ступенем мистецтва є не «манера», а «стиль», який «базується на найглибших твердинях пізнання, на самому естві речей» [2, 32].

- «Мастерство перевода», М., «Советский писатель», 1969, с. 406—431.
7. Штокмар М. О стиховой системе Маяковского. — «Мастерство Маяковского». (сб. статей). Изд. АН СССР, 1952, с. 258—312.
 8. Majakowski W. Ausgewählte Gedichte. (Übers. a. d. Russ. von H. Huppert). Verlag der sowjetischen Militärverwaltung in Deutschland, B., 1946, 328 S.
 9. Majakowski W. Ausgewählte Gedichte. Gerausgegeben von Leonard Kossuth im Verlag Volk und Welt, B., 1966, 454 S.
 10. Majakowski W. Zwei Dichtungen. Nachdichtungen von H. Huppert. Meshdunarodnaja kniga (Das Internationale Buch), M., 1940, 186 S.
 11. Becher J. R. Poetische Konfession. Aufbau-Verlag, B., 1959, 193 S.
 12. Brecht B. NDL, 1955, N 8, S. 115.
 13. Hilscher E. Entdeckung einer Lirikers. NDL, 1969, S.
 14. Huppert H. Vom Nachdichten als poetischen Reproduktionsakt. Mitteilungen der Deutschen Akademie der Künste zu Berlin, 1969, S. 12—15.
 15. Huppert H. Erinnerungen an Majakowski. Sührkamp-Verlag, 1966, 216 S.
 16. Maurer G. Majakowski bildliche Argumentation. NDL, 1955, N 11, S. 81—95.
 17. Mierau F. Zum Problem der Deutschen Übersetzung sowjetischer Lyrik. Zeitschrift für Slavistik. Akademie-Verlag, B., Bd. 8, H. 5, S. 755—765.
 18. Mierau F. Zur Edition und Interpretation sowjetischer Lyrik in Westdeutschland in den Jahren 1945—60. — «Wissenschaft am Scheidewege». Herausgegeben von Dr. Gerhard Liegegeist. Akademie-Verlag, B., 1964, S. 183—204.
 19. Mierau F. Hugo Huppert poetische Reproduktion. NDL, 1966, N 2.
 20. Weinert E. Privat-Archiv.
 21. William-Willmont N. Majakowski in deutscher Sprache. — «Internationale Literatur (Deutsche Blätter)», 1941, N 2, S. 53—54.

В. О. Рябуха, Л. Ф. Тарасов

ПРО ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ

Художній твір втілює в собі певну естетичну реальність, пов'язану з об'єктивною дійсністю. Своєрідний світ твору є результатом зустрічі конкретної людини — автора — з навколишнім світом. Художній твір охоплює навколишнє не поверхово, а демонструє глибинні, внутрішні зв'язки зображуваних явищ життя. Разом з тим він є складною єдністю художніх компонентів, тісно пов'язаних один з одним. Тільки в сукупності цих складників можна зрозуміти виникнення й існування естетичної цінності, що її втілює художній твір. Алгебри, за допомогою якої можна було б перевірити гармонію, твір не має, хоча шукають її давно, і це не випадково: визначити абсолютну естетичну вагу твору важко, бо неможливо перекласти точно його образну систему в систему понять.

Як відомо, аналіз художнього твору і не ставить такої мети, він обмежується можливістю найповніше оволодіти комплексом ідей, реалізованих в його образній структурі. Ідейний зміст твору набуває свого виразу в образній системі, яка виступає як форма вираження ідейного змісту, а образ, в свою чергу, залежить від зовнішньої форми — художнього мовлення, що й організує сприймання читача так, як цього добивається автор.

Отже, художнє мовлення — це форма вираження образного змісту, в той час як система образів є формою вираження ідейного змісту. [1, с. 186].

Поетичне мовлення складається із безпосередніх компонентів, для значення яких треба враховувати такі його рівні:

1. Лексичний, з аспектами:
 - а) образно-лексичним,
 - б) лексико-стилістичним.
2. Синтаксичний з аспектами:
 - а) структурно-синтаксичним,
 - б) функціонально-стилістичним,
 - в) експресивно-стилістичним.
3. Звуковий.
4. Метричний.

Через те, що художня література є одним із найголовніших шкільних учбових предметів, постає необхідність знаходження способів аналізу творів, різних за жанром. Мета такого аналізу передусім спрямована на те, щоб не тільки вказувати учням на існування ідей, образів, картин, але виховувати довершені естетичні смаки.

Художній твір може аналізуватися як за допомогою літературознавчих прийомів (визначення умов створення твору, суспільної епохи й поглядів, розгляд образної системи, композиції, фабули, жанру, традицій і новаторства тощо), так і за допомогою лінгвістичних прийомів (з'ясування особливостей поетичного мовлення).

Значення лінгвістичного аналізу є надто цінним тому, що сприймання всього художнього твору починається з сприймання мовлення, словесної поетичної форми. Він повинен показати, що різноманітні елементи загальнонародної мови організуються й реалізуються в процесі створення художнього твору, виявляючи при цьому такі властивості, які не спостерігаються в умовах звичайного мовного спілкування.

Для успішного розв'язання поставленого завдання вчитель керується не тільки арсеналом загальних фахових навичок (у тому числі й методичних), а й науково-обґрунтованою конкретною методикою аналізу художніх творів різних жанрів.

Аналіз поетичного мовлення є важливим не лише тому, що він дає можливість тлумачити не тільки той «зміст», який іноді є простим переказом, до того ж схематизованим, але й тому, що учні зможуть збагнути прихований поетичний зміст, який закладено в самих словах та в інших мовних засобах даної неповторної форми вираження. Його призначення — озброїти учнів навичками усвідомленого підходу до будь-якого поетичного твору.

Хоч для аналізу робоча методика і потребує розрізнення компонентів художнього мовлення, слід настійно нагадати, що

кожна форма його повинна розумітися як цілісна система визначених і вже не замінних засобів.

Обґрунтовуючи якість лінгвістичного аналізу для шкільних умов, беремо до уваги не окремі вищевизначені рівні, а їх конденсацію навколо найголовнішого у творі — змісту, на який орієнтуються всі компоненти, організовуючи, формуючи й виражаючи його, так що кожний з них є не формальний, а змістовий. Саме це й дозволяє початковій методиці бути компактною й операційно не переобтяженою.

Отже, методика є чотирьохелементною:

1. Лексичний рівень (образно-лексичний і лексико-стилістичний);

2. Синтаксичний (структурний, функціонально-стилістичний, експресивно-стилістичний) рівень.

3. Звуковий рівень.

4. Метричний рівень.

Вибрана методика може застосовуватися як навчувальна і учбова для розкриття поетичної специфіки художнього (віршованого) твору. З цією метою наводимо, як приклад, аналіз поезії В. Сосюри «Листки»:

Шумить дерев зелений світ,
але то там, то там
жовтавий лист спадає з віт,
прощається з життям.
В долоні вітер туго б'є,
алеями кружля...
І в лоно матірне своє
прийма листи земля.

Судилось їм не тільки гнить
і зникнути навік, —
дерев коріння буде пити
в землі їх теплий сік.
Не пролягла їх скорбна путь
в долині забуття, —
вони листкам новим дадуть
зелене життя.
То буде їхнє вороття
під неба синю гать.
Так смерть народжує життя,
щоб смертю смерть попрасть.

Перед нами лірико-філософський твір — поезія-роздум, наскрізь проникнута настроєм задуми, медитативності. Сміслову основу вірша складають два діаметрально-протилежні образи — Життя і Смерть, які реалізовані цілим рядом словесних образів, також пов'язаних між собою відношеннями протиставлення.

У першій же строфі:

Шумить дерев зелений світ,
але то там, то там
жовтавий лист спадає з віт,
прощається з життям...

зазначений контраст-протиріччя виявляється відразу і повно. Словесний образ «дерев зелений світ», що втілює Життя, стикається з образом «жовтавий лист», що символізує Смерть. Образ-символи підтримуються дієслівним протиставленням «шумить» і «спадає».

У другій строфі дальшого розвитку набуває образ Смерті, що розгортається як процес умирання, повернення в лоно матері-землі, як печальний апофеоз Смерті.

Але далі (в 3-4 рядках третьої строфи) симетрично виникає другий член образної антитези — Життя. Автор поетично осмислює життєдайні процеси, відкриваючи завісу і разом шлях до розуміння джерел розвитку:

Судилось їм не тільки гнить
і зникнути навік, —
дерев коріння буде пити
в землі їх теплий сік...

Члени образної антитези нібито гармонійно урівноважуються, але вже тут заперечення Смерті дуже помітне («Судилось їм не тільки гнить...»). Це заперечення ще сильніше звучить у наступній строфі:

Не пролягла їх скорбна путь
в долині — забуття, —

Після цього утвердження образ-символ Життя досягає найвищого піднесення:

...вони листкам новим дадуть
зелене життя.

Антитеза замкнулася: «шумить дерев зелений світ» (1-й рядок 1-ої строфи) — «вони листкам новим дадуть зелене життя» (3—4-й рядки 4-ої строфи).

У заключній строфі протиріччя розв'язується — Життя переходить у Смерть і знову відроджується із Смерті:

Так смерть народжує життя,
щоб смертю смерть попрасть.

Існує в поезії і другий план: мова йде про долю зеленого листа, але зрозуміло загальний підтекст — йдеться про долю людини.

Про це свідчить і уособлення «жовтавий лист... прощається з життям» і образ «скорбна путь в долині забуття».

Стилеву домінанту поезії можна визначити як роздумливу, стримано піднесену, що цілком відповідає тону філософського розсуду. Створюється вона сполученням невеликого числа слів з високим стилістичним забарвленням (лоно матірне, скорбна путь, смертю смерть попрасть, долина забуття). Важливо відзначити поступове наростання піднятості від початку до кінця вірша. Роздум закінчується ствердженням:

Так смерть народжує життя,
щоб смертю смерть попрасть, —

яке звучить патетично, особливо в заключному рядку, де вжито біблійний вираз.

Синтаксис поезії характеризується повною перевагою паратаксису. У всіх строфах, окрім останньої, знаходимо типові прояви складно-сурядних речень, частини яких пов'язані різними засобами. Одна із визначальних синтаксичних рис «Листків» полягає у виборі таких засобів зв'язку, які зумовлює поетичний зміст твору взагалі і строфи зокрема.

У першій строфі частини речення поєднуються протиставним сполучником *але*, що точно фіксує початок розвитку антитези; у другій строфі — сполучником *і*, оскільки тут починає розвиватися один із членів антитези образ Смерті; у третій — зв'язок безсполучниковий, хоч присутня перша частина складного сполучника (*не тільки, але*) в першому рядку, що відповідним чином підтримує протирічне протиставлення; в четвертій строфі — також відсутній сполучник, бо антитеза змінюється запереченням («Не пролягла їх скорбна путь...» — «вони листкам новим дадуть...»): рішучу перевагу бере другий член антитези — Життя, і логічна рівновага зникає. В останній строфі — одне просте речення і одне складне з підрядною частиною. Антитезу цілком знято, це виявляється в синтаксичній структурі: перше речення довершує зняття антитези, друге надає їй остаточного розв'язання.

Що ж до експресивно-стилістичної наповненості фрази, то вона поступово зростає, спрямована до кінця вірша, за рахунок збільшення числа і виразності інверсій і пауз. У перших двох строфах розрізняльсько-смыслові паузи збігаються з межами частин фрази (речення), відносно самостійних у смисловому і прагматичному планах. Наприклад, рядки «але то там, то там» і «І в лоно матірне, своє» є групами обставин. Цікаво, що інверсійний порядок у цих строфах зумовлений не тільки необхідністю додержання ритму, а й логікою членування строфічної фрази. Це надає фразі стриманої інтонації, емоційно спокійної вдумливої оповіді, медитації вголос.

У наступних строфах-фразах інтонація стає суто комунікативною, впевненою, незаперечною:

Судилось їм не тільки гнить//
і зникнути навік//
дерев коріння буде пить//
з землі їх теплий сік//

Пауза після «гнить» посилює, виділяє і «гнить», і «зникнути», тому що розділяє однорідні члени фрази, акцентує прямий додаток «теплий сік» як результат висловлювання. У 4-ій строфі посилюються образи «скорбна путь» (інверсія), «в долині забуття» (інверсія і пауза), «зеленеє життя (логічна пауза після дієслова «дадуть»). В останній строфі позиції виразового авторського заперечення посідають ключові в смисловому розумінні

слова «вороття», «життя», словосполучення «смертю смерть попрать», причому слово «життя» двічі потрапляє в риму в суміжних строфах. Збільшення експресивної наповненості тексту за рахунок синтаксичних прийомів відповідає підвищенню емоційно-стилістичної напруженості поезії, яка створюється лексичними засобами. Тому інтонація кінця вірша напружена і складна, стверджувальна і піднесена.

Розглядаючи звукописну систему «Листків», відзначаємо високу гармонійність і сувору структурну впорядкованість. Найбільш яскраво ці особливості проявляються у використанні асонансів, яких безліч і які розподіляються у визначеній закономірності. У першій строфі —

Шумить дерев зелений світ,
але то там, то там
жовтавий лист спадає з віт,
прощається з життям, —

антитеза Життя—Смерть підтримується звуковими протиставленнями:

тема Життя	— и — е — е — і
тема Смерті	— а — е
	— а — и — а — а — і
	— а — а — и — а

Ці дві теми спираються на різні звукоряди, які далі взаємодіють із складним змістом, вступаючи у різноманітні відношення.

Рими поезії точні, повнозвучні, виразні. Римуються, як правило, слова різних частин мови, а якщо однієї, — то в різних формах: «світ» — «з віт», «в долині забуття» — «зелене життя». Лише в одному випадку римуються дієслова «гнить» — «пить», однак смислова протиставність дієслів робить риму досить виразною. У двох останніх строфах римуються повторюване слово **життя**: у четвертій строфі — в протиставленні до **забуття**, у п'ятій — воно виділяється як член антитези **смерть** — **життя** (так **смерть** народжує **життя**), яка, нарешті, розв'язується шляхом зняття.

Отже, аналізуючи цю поезію, ми переконуємось, що всі рівні твору тісно пов'язані між собою і завжди організовують поетичний зміст. Початковий і дальший лінгвістичний аналіз віршованого твору в системній послідовності дозволяє прослідкувати не тільки особливості поетичного мовлення, а й образну систему і тим самим ідейний зміст художнього твору.

Зрозуміло, що ця методика не є цілковито повною (з аналітичного боку вона доповнюється літературознавчим аналізом), але раціональне використання її навіть у такому вигляді допоможе прищепити учням середньої школи навички усвідомленого підходу до розуміння специфічності утворення художнього образу не як схеми, а як органічної частини твору.

1. Виноградов И. И. Проблемы содержания и формы литературного произведения. Изд-во МГУ, 1958, с. 216.

І. С. Кравчук, В. М. Шевелєв

ПРОГРАМОВАНЕ НАВЧАННЯ І МОВОЗНАВСТВО

У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» міститься вказівка: «систематично оновлювати зміст усіх навчальних дисциплін, які викладаються, активніше впроваджувати нові, прогресивні методи навчання студентів із застосуванням технічних засобів, всіляко розвивати форми творчого оволодіння знаннями» [1]. Постанова зобов'язує всіх працівників вищої школи уважно вивчати і використовувати в своїй роботі передовий методичний досвід, набутий радянською педагогікою.

У зв'язку з цим здається актуальним ще раз звернутися до методики програмованого навчання (ПН) для виявлення можливості її застосування у викладанні деяких дисциплін на філологічному факультеті. Разом з цим нам би хотілося звернути увагу на паралелізм деяких основних положень теорії ПН, з одного боку, і структурно-прикладної лінгвістики, з другого.

Зараз програмоване навчання — це універсальна методика, яка годиться, на думку її прибічників [2], для викладання різноманітних дисциплін. Очевидно, з цієї причини зміст більшості праць з ПН зводиться до обговорення невеликої кількості питань, і складається враження, що вся проблематика майже вичерпана. Однак при спробах практичної реалізації ідеї ПН виникає безліч неясностей. Ось чому обговорення ідей ПН на нинішньому етапі доцільніше вести в рамках окремих дисциплін. Інакше кажучи, з'явилася необхідність створення окремих методик ПН. Їх створення зовсім не усуває необхідності загальної теорії ПН. Її роль щодо окремої методики така ж, як і роль загальної лінгвістичної теорії відносно граматики конкретної мови: загальна теорія вказує на певні можливості, окрема ж методика вибирає з них найдоцільніші з точки зору свого предмета.

Як і на структурну лінгвістику, на ПН великий вплив мають ідеї кібернетики. Однак головною причиною виникнення ПН слід вважати внутрішню причину: реакцію на хиби традиційних методів навчання, що не забезпечують керованості процесом засвоєння знань. Так, у лекційному методі викладення це проявляється у невідповідності темпів викладу і засвоєння матеріалу. Практичні заняття дуже часто відокремлені від лекційних значним проміжком часу. Створюється розрив між природно пов'язаними процесами сприймання матеріалу, його ос-

мислювання, закріплювання і перевірки. Як результат, у значної частини студентів знання виявляються дуривчастими і поверховими і обмежуються низькими рівнями навчання: розпізнаванням і відтворенням. Єдина можливість поліпшити якість засвоєння в цьому випадку — змінити способи викладання матеріалу, що з точки зору кінцевих цілей навчання є, безперечно, необхідним, але ні в якому разі не достатнім.

Сказане не виключає того, що і при такій системі у деяких випадках студент здатний досягти більш високих рівнів навчання. Однак такі досягнення є результатом його додаткових зусиль.

Суттєвим є питання про найбільш доцільні сфери застосування ПН, яке можна розглядати з двох точок зору, а саме — предмета навчання й умов навчання. Найбільш активні прибічники ПН доводять, що будь-яка дисципліна може бути предметом такого навчання. Відомі, наприклад, спроби створення програмованих курсів діалектичного матеріалізму, педагогіки, естетики і т. п. Проте можливість ще не значить доцільність. Річ у тім, що (і це рідко підкреслюється) ПН, крім незаперечних переваг, має й певні вади. А в деяких випадках краще уникнути певних недоліків, ніж набути деяких переваг.

ПН вимагає чіткого визначення кінцевих цілей навчання, сформульованих у термінах розумових дій. Але не секрет, що часто такого уявлення про цілі не існує і вибір матеріалу для курсу визначається тим, що з даного питання є відповідна наукова література. У цьому разі до студента ставляться мінімальні вимоги з точки зору рівня навчання, що зводяться до вміння відтворити матеріал. Але для такого навчання ПН не потрібне.

Нарешті, ПН вимагає експліцитного виділення предмета повідомлення у вигляді переліку основних понять, тверджень і зв'язків між ними. Легко зрозуміти, що не в усіх випадках таке «препарування» виявиться можливим, оскільки часто цінність являють не самі «оголені» судження, а спосіб їх викладу. Через це ПН можна рекомендувати лише тоді, коли треба виробити систему вмінь і навичок, які є основою для розв'язання масових задач. Якщо ж від студента вимагається просто мати певну суму відомостей, ПН — зайве, бо воно ніяк не виявляє своїх переваг. За межами ПН, на нашу думку, лишаються літературознавчі дисципліни, за винятком деяких розділів теорії літератури. З лінгвістичних дисциплін більш за все відповідають вимогам ПН курси орфографії, сучасної літературної мови (фонологія, морфологія, синтаксис), історичної граматики, словотвору. Цікаво відзначити, що для пропрамування найлегше пристосувати ті дисципліни і розділи, з яких маємо найгіршу успішність. Це пов'язано з тим, що саме ці дисципліни вимагають найвищих рівнів навчання, досягти яких шляхом читання (без значної кількості тренувальних вправ) виявляється важкою справою.

Оскільки основною особливістю ПН є акцент на керуванні самостійною роботою студента, остільки однією з найбільш доцільних галузей використання ідей ПН в вищій школі можна вважати заочне навчання. Інколи специфіку посібників для заочників бачать у спрощуванні змісту, хоча насправді вона му- сить полягати в керуванні засвоєнням. Тому одне з основних завдань у галузі ПН — підготовка «самоучителів». Як перший крок можна запропонувати розробку програмованих додатків до звичайних підручників. Підготовка таких посібників вима- гає ретельного аналізу змісту програмованого матеріалу і вра- хування психолого-дидактичних основ процесу засвоєння.

На людину, не знайому із суттю цих вимог, створення про- грамованого підручника справляє враження тривіального за- няття, що зводиться до розподілення готового тексту на порції і формулювання питань до кожної з них. Справді, деякі про- грамовані посібники побудовані саме за таким принципом. Про- те основного завдання ПН — оптимізації процесу навчання — та- ким шляхом досягти неможливо. Виникає проблема вивчення закономірностей оптимального впорядкування матеріалу. По- дібне трапляється і в прикладній лінгвістиці, скажімо, при ана- лізі структури надфразових єдностей або при інформаційному аналізі тексту [3].

Одна з найбільш формалізованих процедур аналізу і синте- зу текстів для складання програм була запропонована К. Тома- сом та ін. [4]. Ця процедура складається із кількох послідов- них етапів. Спочатку зміст матеріалу слід подати у вигляді пев- ного переліку понять і елементарних тверджень, або правил (rule). Значення цього етапу полягає в тому, що він дозволяє відмежувати фрази, що виражають знання, від фраз, що знань не виражають, і подати зміст тексту в явному вигляді, що знач- ною мірою полегшує його подальший аналіз. Звертає на себе увагу подібність цього етапу з задачами формального аналізу структури знання [5], [6] і задачами індексування тексту для інформаційно-логічних систем [7]. І в першому, і в другому разі реконструкція змісту тексту до кінця формалізованою за- раз бути не може і виконується інтуїтивно.

Після вирізнення в матеріалі для ПН основних одиниць змі- сту постає завдання упорядкувати їх. З усіх різноманітних прин- ципів упорядкування перевагу слід віддати логічному принципу.

При цьому правила слід у міру можливого розташувати та- ким чином, щоб кожне наступне логічно було пов'язане з попе- реднім. Цей принцип допускає безліч конкретних реалізацій. Найважливішою буде та, при якій логічні зв'язки між правилами творять «згустки», які відповідають основним поняттям теми.

Ці умови важко задовольнити без спеціальних прийомів до- слідження одержаної послідовності правил. Таким засобом мо- же бути подача системи зв'язків між правилами у вигляді стрі- лок залежностей чи матриці залежностей. Аналогічні методи

використовуються в структурній лінгвістиці для демонстрації синтаксичної структури речення [8; 9; 10]. Вказані засоби значно полегшують перевірку вірності побудованої структури. Так, наприклад, при стрілковому зображенні усі компактно розташовані правила повинні бути пов'язаними між собою. Крім того, на схемі зв'язків повинні виділятися (тобто не перехрещуватися між собою) відрізки з багаторазовим стрілковим покриттям. Наявність цих відрізків свідчить про групування правил навколо основних понять теми. Відсутність же їх свідчитиме про недоліки або у виділенні самих правил, або в їхньому розташуванні. При великій кількості правил стрілкове зображення зв'язків виявляється незручним. У цьому випадку зв'язки зручніше подати з допомогою матриць.

Тоді відсутність логічних розривів між правилами проявиться в тому, що всі клітинки матриці, що приєднуються до діагональних клітинок, будуть заповненими. Групування правил відповідно до основних понять теми відобразиться наявністю опуклих ділянок заповнення клітинок¹.

Виділення й упорядкування правил відповідає етапу програмування змісту. Для програмування засвоювання кожне правило повинно бути доповнене «порціями», що, з одного боку, полегшують, з другого, контролюють засвоювання. У програмованих текстах з лінгвістичних дисциплін слід у міру можливого використовувати послідовність порцій «егрул», тобто приклад, а потім правило. Це пов'язане з тим, що, як свідчать дані експериментів, засвоювання починається не з запам'ятовування готових висновків, а з розв'язання пізнавальної задачі, яка виникає, коли треба використати ці висновки. Впорядкована сукупність порцій, призначена для роз'яснення одного правила, утворює «крок» — одиницю тексту, аналогічну надфразовій єдності [11], яка в прикладній лінгвістиці вивчається в зв'язку з завданнями автоматичного реферування.

Отже, ми бачимо, що у прикладній лінгвістиці і в ПН незалежно виникли паралельні проблеми, що стосуються структури зв'язаного тексту, але підхід до вирішення цих проблем різний: у ПН ставиться завдання синтезу зв'язаного тексту, а в прикладній лінгвістиці — завдання аналізу тексту.

Знайомство з новішими ідеями ПН корисне для викладача лінгвістичних дисциплін не тільки в силу відзначеної подібності деяких принципів ПН і прикладної лінгвістики. Описані методи програмування матеріалу допоможуть кожному викладачеві набагато краще зрозуміти «глибинні» принципи побудови лекції чи учебного посібника.

¹ З технічних причин приклад стрілкового і матричного відбиття зв'язків не наводиться (див. 4, 11—116 і 9, 119).

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні». «Радянська освіта», 2 серпня 1972.
2. Беспалько В. П. Программированное обучение. Вид-во «Высшая школа», М., 1970.
3. Берзон В. Е. Исследование связности текста при разработке автоматических методов его сверстывания. Автореферат канд. дисс. Л., 1972.
4. Томас К. та ін. Перспективи программованого обучения. М., 1966.
5. Никитин Е. П. Следование и исследование. «Вопросы философии», 1968, № 8.
6. Морозов Ю. Ф. и др. Раскрытие содержания текста на примере патентного описания. У кн. «Сб. трудов первого Всесоюзного симпозиума по патентно-информационному поиску». М., 1967.
7. Мовшон Л. М. Отображение инвариантных факторов научно-исследовательских разработок в виде информационных сообщений для информационно-поисковой системы. У кн.: «Сб. авторефератов докладов третьего симпозиума по научному прогнозированию», М., 1968.
8. Вакуловская Г. В., Кулагина О. С. Об одном способе анализа текста. «Проблемы кибернетики», вып. 2, 1964.
9. Фитиалов Я. С. О моделировании синтаксиса в структурной лингвистике. «Проблемы структурной лингвистики», М., 1962.
10. Nays D. G. Grouping and dependancy theories. — У кн.: Edmundson H. P. (ed). Proceedings of the National Symposium on Machine Translation. N. Y. 1961.
11. Серкова Н. И. Сверхфразовое единство как функциональная единица. Автореферат канд. дисс. М., 1968.

В. Д. Ужченко

ФРАЗЕОЛОГІЧНА КОНТАМІНАЦІЯ ЯК СЕМАНТИЧНЕ ЯВИЩЕ І ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ

Контамінацію розглядають то як процес (дію, взаємодію мовних одиниць), то як особливий тип творення мовних гібридів, то як явище, то як стилістичний прийом. Результат поєднання — контаміноване утворення — теж інколи називають контамінацією.

Ж. Марузо визначає її як *дію* (виділення тут і далі наші. — В. У.), що чинить один елемент на другий, «з яким перший пов'язаний або постійно, або випадково таким способом, що між ними відбувається схрещування» [7, с. 139].

В. О. Ахманової — це «*взаємодія* мовних одиниць, що стикаються або в асоціативному, або в синтагматичному ряді, котра приводить до їх семантичної чи формальної зміни або до утворення нової (третьої) мовної одиниці» [2, 206].

Контамінацію як «особливий тип творення складних слів, коли двоє (а іноді й троє) слів об'єднуються в одно на основі спільності в семантиці чи щодо сфери вжитку», розглядає В. С. Лимаренко [6, 85].

Багато випадків лексичної контамінації пояснено в роботах М. Ф. Наконечного (*заздатегідь* ← *загідь* + *здалека*, *затьмарити* ← *затьмити* + *захмарити*, *злигодні* ← *злидні* + *злі годи*, а також *згук*, *скромадити*, *товкмачити*, *хилитати*, *грабувати*, *шкара-лупа*, *цурпалок* та ін.) [8].

Контамінацію фразеологічних одиниць (ФО) в останні роки різною мірою розглядали О. М. Бабкін, О. В. Кунін, Н. Ю. Шведова, Л. М. Болдирева, І. В. Абрамєць, Л. І. Ройзензон, С. І. Ройзензон, О. І. Молотков, А. П. Коваль, Л. Г. Скрипник та ін.

О. М. Бабкін у відомій монографії [3] подає її як *явище* і як *прийом*; цей закономірний факт мовного розвитку розуміє також і як «утворення нової фразеологічної одиниці в результаті контамінації двох семантично близьких фразеологічних одиниць» [3, с. 29].

Автор визначає три типи контамінації ФО, коли 1) поєднуються частини двох ФО, 2) поєднуються ФО, що починаються тим же словом, 3) поширюється частина ФО шляхом заміни її самостійною ФО.

Слушним здається нам зауваження С. І. Ройзензона, який у визначенні фразеологічної контамінації спеціально наголошує на «утраті компонента як мінімум у одного фразеологізму» [10, с. 198]. Тоді такі приклади вживання ФО: «Звичайно, для нашого метафізика (Дюрінга) *твердим горішком і гіркою пілюлею* є той факт, що рух повинен знаходити свою міру в своїй протилежності, в спокої» (Ф. Енгельс); «*Ни сюды ни туды, ни в тынъ ни в ворота: ни са(н)мй ни колёсами ни зымёю ни льтомъ*» (Климентій Зіновійв) — треба розглядати не як фразеологічну контамінацію, а як особливий стилістичний прийом суміжного використання ФО для підсилення експресії. Під час контамінації відбувається не просто поєднання ФО, а взаємопроникнення словоформ, своєрідне накладання і злиття значень різних ФО внаслідок мимовільних чи свідомих зближень, смислова компресія, лаконізація — як результат опущення окремих словоформ.

«У Черчілля з червоними не дружба, а *ніж він тримає за па-зухою*» (М. Стельмах, пор.: *ніж точити* на кого + *тримати камінь за пазухою*); «— Що ж, Денисе Івановичу, раз мати на світ породила, — поїхали! Хоч почуємо, яким *тепер вітром дихають у Совдепії*» (М. Стельмах, *звідки вітер віє* + *чим дихають*); «А через кілька днів вийшла перша книжка альманаху «Вапліте». Одні критики заподатливо одразу його розхвалили, а інші — *не лишили від нього мокрого місця*» (В. Минко, *не лиши-ти каменя на камені* + *залишилось мокре місце від кого, чого*); «Ставши робочим редактором «Плуга», він (Володимир Штан-гей) з *усієї шкури ліз*, щоб зробити його «найбойовитішим» і «найкращим» серед тодішніх журналів» (В. Минко, з *усієї си-ли* + з *шкури лізти*).

В усіх випадках число компонентів контамінованих утворень виявляється меншим суми складників окремих ФО.

Контаміноване утворення треба розглядати у першу чергу не як елемент мови, а як окаціоналізм у конкретній мовній ситуації, оскільки воно не має таких визначальних рис, як стійкість на фразеологічному рівні, відтворюваність. Загальномовні словники їх також не фіксують, хоча зібраний до купи цей матеріал міг би дати певне уявлення про еволюційні семантико-структурні процеси у фразеологічній системі, показати становлення нових різновидів, засвідчив би ступінь нормативності того чи іншого варіанта, дав би можливість об'єктивніше судити про індивідуальне у фразотворчості окремих авторів.

Є ФО *верзти нісенітницю* — «А парубки копиці клали, Та, знай, на сонце позирали, Та *нісенітницю верзли*» (Шевченко) і *гомеричний сміх* — «Оце вже трохи почав був заспокоюватись, так понесло ж мене в Наркомос, до Головнауки... Зайшов, а там *гомеричний сміх...*» (Остап Вишня). А ось у контексті: «— Коли ти чуєш, що доповідач *верзе* на з'їзді якусь *гомеричну нісенітницю*, не вір вухам своїм, а прочитай другого чи третього дня стенограму цього з'їзду» [«Червоний перець», 1929, 5—6, с. 9]. ФО *очі завидуці* і *руки загребуці* у Ю. Бурляя об'єднані у *загребуще око*: «Імперіалісти своїм *загребущим оком* зазирають в чужі країни, прагнучи поневолити, підкорити собі весь світ». Проти *слизької доріжки* і *легкої поведінки* застерігається у наступному контексті Ю. Бедзика: «Не їдь на ті Кавкази! Чує моя душа недобре... Сиди тут, доню!.. Я тобі роботу знайду... Постелі не перележиш, харч є, жінка у мене лагідна, совісна. Тільки його не слухай, начальника свого, і грошей у нього не бери!.. Не треба, Ганю! Сама не схаменешся, як *на легку доріжку станеш*». Образи *легкого хліба* і *слизької дороги* поєднані у стельмахівському контексті з роману «Хліб і сіль»: «Роман тільки зневажливо чмихнув:

— Добра не бачу тут. Ніякогісінького!

— Ні, уже бачиш, бо тебе, хлопче, до тих сукняних штанів, *на слизький хліб* лакузи, не потягне, — учитель оглянувся навколо, очі його звужились, промашуючи ліс».

Контамінація — це активний і постійно діючий фактор, що зумовлює семантичні зрушення, формує фразеологічне оточення, спричинює видозміни. Так, *не нюхати смаленого вовка* Л. Г. Скрипник пояснює контамінацію ФО *не нюхати порошу* і *не бачити смаленого вовка* [11, с. 13]; *вивести на чисте світло* — *вивести на чисту воду* і *вивести на світло денне* [12, с. 12]. Подібні утворення при умові прийняття їх узусом можуть стати фактом мови. Показовими щодо цього є рекомендації вживання ФО *грати першу (головну) скрипку*. Етимологічно на місці тут саме компонент «перша», а не «головна», «бо в музичній (оркестровій) практиці, звідки вислів походить, є термін перша скрипка, а не головна», — читаємо у Є. Д. Чак [17, с. 41].

Отже, авторка заперечує варіант з компонентом «головна». Шеститомний «Українсько-російський словник» [16, с. 359], автори фразеологічних словників Г. М. Удовиченко [14, с. 81], І. С. Олійник, М. М. Сидоренко [9, с. 36] теж подають варіант *грати першу скрипку*. Проте СУМ подає обидві словоформи як варіантні: «*Грати першу (головну) скрипку* — бути найголовнішим, найвпливовішим у якій-небудь справі» [15, с. 159]. Гадаємо, що варіант *грати головну скрипку* витворився внаслідок поєднання етимологічно достовірної одиниці з фразеологізмом *грати головну роль*. Сам факт фіксації цього варіанта у словнику свідчить про поширення його і в загальнонародній мові.

Контамінація спричинює також і особливий, індивідуальний вжиток ФО, що відбивається і на фразеологічному оточенні. *З'їсти не один пуд солі* з ким, тобто «прожити з кимось тривалий час, часто спілкуватися» під впливом *з'їсти зуби* на чому починає дуживатися із значенням і поширенням другої одиниці — *не один пуд солі з'їли* на чому [13, с. 7].

Основою поєднання «найчастіше, — як свідчить Б. С. Шварцкопф, — можуть бути спільні лексичні компоненти взаємодіючих ФО» [18, с. 174]. Подібної думки дотримується і А. П. Коваль: «У таких випадках (контамінації. — В. У.) або у двох фразеологізмах є один спільний компонент, або поєднуються два фразеологізми з омонімами чи антонімами» [5, с. 107]. Саме ці близькозвучні (тотожні) компоненти асоціюють, нерідко каламбурять, сприяють текстуальному «зрощенню» різних ФО. Вважаємо, що подібність семантики при цьому не є обов'язковою умовою.

«Він щоправда, намагався спекатися думки, що молодий брат і Реслер *одного тіста* книши або навіть що він і є той Реслер, однак йому (Лімбаху) ставало дедалі ясніше, що Ернст не безвинний (М. Ціммерінг. Почесне завдання), пор.: *одного поля ягоди + зліплени з одного тіста* (компонент «тіста» — субститут, що виник внаслідок контамінації); «Мені урвався терпець. Викликав я Ванька та й кажу: — *Забирайся під три вітри!* Давай заяву і шукай собі роботу в іншому місці!» (В. Коваль. Родич), пор.: *Іти (забиратися) під три чорти + іти (забиратися) на всі чотири вітри*; «Що мені робити? Де ськати помочі? Тяжко моему серцю! Сам би на себе *руки підняв!* (Г. Квітка-Основ'яненко. Сватання на Гончарівці), пор.: *руку підняти + руки накладати* на кого: «— *Не тільки світ на їхніх волах зійшовся*, — додав батько, — найдемо, Левку, ще кращі» (М. Стельмах. Хліб і сіль), пор.: *не тільки світу, що в вікні + світ клином зійшовся* на кому, чому.

Найчастіше поєднуються дві ФО: три і більше — явище маловживане, однак можливе: «Обставин бою вони не знали. Їх повідомлено: бій завершено, кладіть зброю і *йдіть під чотири вітри до чортів собачих!*» (Ю. Смолич), де поєднані ФО *іти під три чорти, іти на всі чотири вітри, іти до чортів собачих*; «Та їм

не «тільки «добрий день», їм треба спасибі на кожному кроці казати. А то колись ви кожному ворогові ламали в три дуги шию, а сьогодні...» (П. Козланюк); можливі ФО — *ламати шию, гнутись у три погібелі, гнутись дугою*.

Подібні утворення становлять трудність навіть для лінгвістичного аналізу. Вони нерідко потребують широкого контексту, однак і тоді є велика доля гіпотетичності. Семантична неясність, невиразність спричинює також і певну стилістичну анемічність.

Контамінацію як явище переважно семантичне, коли на основі двох (рідше — трьох і більше) ФО, часом близьких за смыслом і (або подібних структурою виникає нове, авторське утворення, що поєднує елементи чи й окремі ФО) самостійно функціонуючих фразеологізмів, можна розглядати і як стилістично виразний прийом, «заснований на особливого виду суміщенні декількох фразеологічних одиниць у мікроконтексті» [4, с. 21] ¹.

У плані вивчення умов уживання ФО і спостереження за доцільністю поєднань окремих загальнономовних ФО у художньовмотивовану єдність явище контамінації становить безсумнівний інтерес. Контамінація інколи впливає на інші прийоми трансформацій, взаємодіє з ними. Подібні приклади також показові для виявлення обставин, за яких виникає контамінація ФО. «У них наявний схвильований емоційний мовний контекст і гостре бажання авторів бути переконливими не стільки силою логічних аргументів, скільки експресивністю висловлення» [3, с. 40].

Погляньмо, за яких обставин вдавався до контамінацій найвидатніший український радянський гуморист Остап Вишня.

З точки зору культури мови вжита Остапом Вишнею ФО і світу під собою не бачити («Дика коза») є помилковою. Функціонують інші, дещо відмінні «вихідні» ФО — *світа перед собою не бачити і землі (ніг) під собою не чути*: «Мотря повернулася, вийшла. Ішла по вулиці, — не бачила світа перед собою...» (Панас Мирний); «Страховище нічого того не чуло: воно навіть не чуло землі під собою» (Панас Мирний); «Хоча й не відчуваю під собою ніг, їду в зал» (І. Стаднюк). Перша означає захоплення якоюсь дією, думкою; тривожний стан, заклопотаність. Друга — швидкість руху, ширше — дії, або радісне збудження, засліплення. Обидві ФО мають певну понятійну близькість: «деяка несвідомість, забуття, збудження внаслідок швидкого руху, радості, горя тощо». Саме ця смислова подібність полегшила вишнівську контамінацію, яка вдало передає внутрішній стан браконьєра: і його радість від забитої кози, і жадну полохливість, і його тимчасове засліплення — тільки б швидше взяти, тільки б ніхто не помітив: «Я біжу до неї і світу під собою не

¹ Пор. зауваження І. В. Абрамця: «...контамінація зникається з суміщенням тільки за посередництвом каламбура (вона може бути способом створення каламбура), точніше, в каламбурі» [1, 33].

бачу! Прибіг, здіймаю череска, путаю ноги! А руки тремтять, а ноги тремтять. Нічого й не бачу, нічого й не чую!»

Контамінована форма виправдана функціонально: ні та ні друга ФО роздільно не змогли б так точно, об'ємно і разом з тим лаконічно передати цей складний стан радості, страху і поспіху.

Лінгвістичне «розплутування» контамінованого утворення допомагає встановити світ Вишневих асоціацій у момент творчого бачення окремих епізодів.

Безсумнівними видаються нам базові ФО *пришити справу кому і релігія — опіум для народу*, коли Остап Вишня пише про студента-незаможника Півніва, якому несправедливо *«шиють опіум для народу»* («Переплутали»).

Як протест проти «прокрустових штампів» в оцінці новаторських Довженкових творів сприймається і така вишнівська контамінація: *«Але це горе не тільки кінопреси безпорадно озиратися, коли перед очима виникає явище, що не вкладається в штамп прописних рамок...»* («Олександр Довженко»).

Вихідними були ФО *не вкладатися в рамки, прописні істини, говорити штампами*.

Виразно проступає порух авторської думки і в такому контамінованому утворенні: *«...секретар почав на голову гримати, так гримати, що з голови колгоспу почала стружка летіти»* («Як вовки голову з'їли»), базою для нього були ФО *стружку знімати*, тобто *«дошкульно ляяти, виговоряти, вчитувати»* і *пір'я полетить (посиплеться)* з кого, чого (як результат цієї стружки).

Можна *останню сорочку здіймати, а шкуру — спускати (дерти)*. В Остапа Вишні:

«Занепокоїлись селяни.

— Що воно за піп? Здирство! Останню шкуру здіймає!» («Справи божі»), де контаміноване утворення вбирає в себе елементи обох ФО, а факт здирства подає об'ємніше і експресивніше, створюючи гумористичний ефект.

Саме висока стилістична вартість контамінації змушує звертатися до неї багатьох письменників, зокрема гумористів. У нашому розпорядженні є ряд прикладів, що засвідчують схильність гумористів до використання цього стилістичного прийому. У В. Чечвянського: *«Тут зав не своїм матом як закричить...» — не своїм голосом і благим матом*; в О. Ковіньки: *«Признаюся, — випестив і я одного отакого здоровенного kota. Викохав і сказав: «Лови мишей!» А він, клятий, і вусом не повів» — і вухом не вести + і в ус не дуги*; «На ганку суперечили — чи може в двадцятирічного хлопця розсохнутися десята клепка?» — *розсохлися обручі і не вистачає (десятої) клепки*; у С. Воскрекасенка: *«І витягли на чисту воду. Цього «божка» за свинські вуха» — вивести на чисту воду і витягти за вуха*; у Г. Златіна: *«Нил Карпич Симуленко прийшов зі служби по-*

хмурий як Варфоломійська ніч» — як ніч і Варфоломійська ніч; в Остапа Вишні: «...і Катя-ланкова, і вся її ланка працюють так, що *Іскри з рук летять*» — *горить у руках + аж іскри летять*.

Оскільки контамінація є індивідуальним витвором, становлять певний інтерес випадки, що повторюються у різних авторів (навіть у різних мовах) і до того ж подальше обігрування контамінованої одиниці виявляється схожим. Це є наслідком подібних асоціацій, а близький спосіб обігрування є результатом урахування семантико-структурних особливостей ФО. Контаміновану одиницю «класть живот на алтарь отечества» (базові ФО: *класть живот і класть на алтарь отечества*) з контексту В. Теляковського О. М. Бабкін супроводжує таким поясненням: «*Положить (класть) живот за что-либо (-умереть, погибнуть) и положить (класть) что-либо на алтарь отечества (-жертвовать для отечества)*. У В. Теляковского помимо контаминации этих выражений и вторая контаминация: вместо *живот* (-жизнь) — *живот* (-брюхо), позволяющая автору каламбурно обыгрывать эти выражения» [3, с. 39].

Подібну контамінацію подає і Остап Вишня у гуморесці «Про лицарів, що животи свої на вівтар вітчизни великої збирались були покласти», у якій автор засуджує настрої воювати «до победного кінця» ціною тисяч селянських і робітничих «животів» («життів»). Каламбурне обігрування теж іде в напрямі *живіт (-життя) → живіт (-череві)*, виконуючи важливу функцію *pars pro toto*. Остап Вишня створює картину великого сатиричного звучання, передаючи соціальні зміни після Жовтня, долю дворянських «животів».

«А хороші були животи: огрядні й опасисті.

І нінащо перевелися.

Як напала після Жовтня на прекрасні животи «бариня»...

І досі бігають.

Тільки вже гострі ті животи поробилися, схудли.

І вівтаря нема.

Нема куди й покласти».

Гостра намішка створюється контрастними стилістичними антиподами — високим (у межах ФО) *живіт (-життя)* і буденним (-череві).

Наведені факти дозволяють зробити такі висновки: 1) термін «контамінація» уже натеper набув багатозначності; його тлумачення залежить від аспекта, в якому розглядається це явище; 2) на перший план повинен бути поставлений семантичний аспект; 3) у результаті контамінації відбувається «згущення» смислів окремих ФО, своєрідне поєднання слівформ; 4) втрачається один або більше компонентів; 5) контаміноване утворення є оказіоналізмом; однак при умові прийняття його узусом, воно може стати елементом мовної системи; 6) поєднуватись можуть ФО різної семантичної злитості: фразеологічні

словосполучення, ідіоми, стійкі фрази. Подібність семантики і тотожність структурної моделі — фактори, що сприяють контамінації, але не є обов'язковими; 7) контамінація — рідковживаний, але стилістично виразний прийом; смислове посилення окремих повідомлень, створення гумористичного ефекту — ось що приваблює у першу чергу публіцистів і гумористів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамець І. В. Семантические основы некоторых приемов преобразования фразеологических единиц. Автореф. канд. дисс., Самарканд, 1969. 37 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. 608 с.
3. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., «Наука», 1970. 262 с.
4. Болдырева Л. М. Стилистические особенности функционирования фразеологизмов. Автореф. канд. дисс., М., 1967. 28 с.
5. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К., 1967. 398 с.
6. Лимаренко В. С. Про вивчення контамінацій в українській мові та деякі особливості їх творення. — У зб. «О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики». (Тези доповідей та повідомлень). Харків, 1960, с. 84—87.
7. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М., 1960. 436 с.
8. Наконачный М. Ф. «Фонетика» в «Курсі сучасної української літературної мови», т. I, за редакцією Л. А. Булаховського, 1951, с. 127—287; його ж стаття в ж. «Українська мова в школі», 1951, 4, с. 43—45.
9. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. К., 1971. 349 с.
10. Ройзензон С. И. Фразеологическая контаминация в современном английском языке. — «Труды Самаркандского гос. ун-та им. А. Навои», Новая серия, вып. № 219. «Вопросы фразеологии», 5, ч. 1-я. Самарканд, 1972, с. 193—198.
11. Скрипник Л. Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць. — «Мовознавство», 1969, № 4, с. 3—13.
12. Скрипник Л. Г. Еволюційні процеси в сфері української фразеології. — Зб. «Питання фразеології східнослов'янських мов» (тези республ. науков. конф.), К., 1972, с. 12—13.
13. Скрипник Л. Г. Розвиток полісемії у фразеологічній системі української мови. — «Мовознавство», 1972, 3, с. 3—11.
14. Словник українських ідіом. Уклад Г. М. Удовиченко. К., 1968. 462 с.
15. Словник української мови (СУМ), т. 2. К., 1971. 550 с.
16. Українсько-російський словник, т. 5. К., 1962. 592 с.
17. Чак Є. Д. Складні випадки українського слововживання. К., 1969. 219 с.
18. Шварцкопф Б. С. Единица фразеологического состава языка и норма. — У зб. «Актуальные проблемы культуры речи». М., 1970, с. 153—177.

В. А. Козьменко

ДО ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЛОВА «ЧТО» В СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

В складнопідрядному реченні, як відомо, вживається в сучасній російській мові два слова **что**: сполучник і займенник (сполучне слово). Якщо в розмежуванні інших омонімічних спо-

лучників та сполучних слів у сучасній лінгвістичній літературі залишається певна розбіжність (див. про це, напр., у статті Т. А. Колосової) [6, с. 64—75], то межа між сполучником **что** і займенником **что** у сполучній функції встановлюється різними авторами однозначно і суперечок, оскільки це нам відомо, не викликає. Це знайшло своє відображення в академічних граматиках 1954 р. [4, с. 271, 274—275] і 1970 р. [5, с. 695], а також у вузівських курсах російського синтаксису [3, с. 205, 211, 223; 10, с. 560], де при класифікації складнопідрядних речень описані всі випадки вживання і сполучника **что**, і займенника **что**.

Асемантичний сполучник **что** і відносний займенник **что** легко розрізняються в складнопідрядних реченнях, які відносяться до одного типу. Пор., напр., в пояснювальних реченнях: *Петр знал, что ему делать (что — займенник)* і *Петр знал, что делать ему нечего (что — сполучник)*, в займенниково-співвідносних реченнях: *То, что упущено, наверстать трудно (что — займенник)* і *То, что время упущено, было досадно (что — сполучник)*.

Відмічаються також типи речень, в яких можливе вживання або лише сполучника **что** (напр., фразеологічний тип), [5, с. 687], або лише займенника **что** («относительно-распространительный тип», за російською термінологією [5, с. 735], присубстантивні речення) [5, с. 694].

У розв'язанні питання про розмежування сполучників та сполучних слів (яке продовжує бути актуальним і для синтаксису складнопідрядного речення, і для розмежування частин мови, і для вивчення функцій відносних займенників) складають певний інтерес складнопідрядні речення з присубстантивним підрядним, а також займенниково-співвідносні речення з субстантивованими корелятивними словами **тот**, **та**, **те** в головному реченні та з словом **что** в підрядному. Як уже було сказано, в цьому випадку **что** в сучасній російській мові вважають за займенник. Відмічаються, проте, деякі особливості функціонування такого **что** в порівнянні з іншими сполучними словами та з іншими випадками вживання того ж відносного займенника **что**. Привертає до себе увагу те, що в реченнях названих типів слово **что** виступає в одній лише формі, яка відповідає формам називного та знахідного відмінків займенника і яка свого часу і послужила основою для утворення сполучника **что**. Вже одне це викликає відповідні сумніви, що посилюються й іншими особливостями речень зазначених типів. О. О. Потєбня відрізняв сполучну скріпу **что** в таких конструкціях від займенників **который**, **кой**, **кто**, називаючи її то часткою, то сполучником [9, с. 263, 272]. В. І. Борковський, розглядаючи розвиток складнопідрядних речень в історії російської мови, вказує на те, що вживання слова **что** в постпозитивному підрядному означальному реченні саме й створило умови для перетворення слова **что** в сполучник [2, с. 476]. Чи не перетворився займенник **что** в сполучник вже в цих реченнях і чи не йдеться тут в сучасній

російській мові про сполучникову, а не про відносну підрядність, як це (хоч і не зовсім чітко) відмічено О. О. Потєбнею?

Визначаючи слово **что** в розглядуваних конструкціях як відносний займенник, а не сполучник, сучасні граматисти опираються головним чином на можливість «заміни» такого **что** словами **который** чи **какой**, займенникове значення яких під сумнів звичайно не береться. В академічній граматиці 1970 р. **что** розглядається як одна із заміन універсальних скріп **который, какой** [5, с. 695]. В зв'язку з цим слід зазначити, що будь-яка «заміна» одного структурно релевантного елемента іншим (а засоби вираження синтаксичного зв'язку між предикативними одиницями в складному реченні, як підкреслює В. А. Білошапкова [5, с. 653], являють собою одну з його структурних характеристик) може означати трансформацію всієї синтаксичної конструкції, так би мовити синтаксичний переклад, а в цьому випадку немає достатніх підстав для висновків про тотожність семантико-граматичних властивостей «взаємозамінюваних» слів. Можна думати, що це стосується й нашого **что**, і тому для визначення його лексико-граматичної природи (займенник чи сполучник?) недостатньо перевірити його на заміну слозом **который** або іншими відносними займенниками. Потрібні інші критерії, що витікають перш за все з семантико-граматичної будови самих речень із **что**, хоч лінгвістичний експеримент (зокрема, трансформація) в принципі відкидатися не повинен. Для визначення того, чи в наших типах речень слово **что** є сполучником чи займенником, як нам здається, достатньо використати критерії, що витікають з основних особливостей відносних займенників в функції сполучних слів, а саме: 1) анафоричність, тобто смислова (а іноді й формальна) співвіднесеність з головним реченням, його частиною чи окремим словом у ньому; 2) синтаксична повнозначність, тобто заміщення позиції члена речення в підрядній частині. Якщо слово **что** в розглядуваному тут уживанні має анафоричний характер, то воно має співвідноситися за змістом з опорним іменем (присубстантивний тип) або ж з корелятивним вказівним займенником субстантивного значення (займенниково-співвідносний тип). Смислова співвіднесеність відносного займенника з іменником чи предметним займенником іншого деїктичного розряду полягає не лише в тому, що даний займенник повинен мати категоріальне значення предметності (в слові **что** це значення є). В питально-відносних (а також в інших, утворених від них) предметних займенниках лексично протиставляються значення особи та не-особи (пор. **кто—что, никто—ничто, кто-то — что-то** тощо), тому займенник **что** (та утворені від нього) не вживається стосовно до осіб і, таким чином, не може бути співвіднесеним за змістом із словами, що означають осіб. У розглядуваних же нами конструкціях із присубстантивним підрядним опорне слово може бути як неособовим, так і особовим іменником, напр.: *За краткий сон, что нын-*

че сниться, А завтра — нет, готов и смерти покориться Младой поэт (Блок); Дочка твоя, что румяней весны, Скажет... (Блок). Особливу увагу привертають до себе ті випадки, коли опорним словом є особовий займенник, напр.: Мне казалось, за мной ты гнался, Ты, что там погибать остался (Ахматова). В займенниково-співвідносних реченнях слово **что**, що цікавить нас, уживається саме при субстантивованих вказівних займенниках **тот, та, те**, що виражають значення особи і тому не співвідносяться за цим значенням із **что**. Напр., **Та, что нынче читала псалмы,— Та монахиня, видно, умрет** (Блок); **Как навеки полюбитъ ту, что мельком полюбила** (Ахматова). Порухення відповідності в значенні особи — не-особи викликає сумнів у анафоричному характері слова **что**, тобто в його займенниковій функції.

Спробуємо перевірити, чи справді слово **что**, оскільки перед нами форма, відповідна називному чи знахідному відмінкам займенника **что**, займає позицію підмета чи прямого додатка.

В позиції підмета займенник **что**, незалежно від його ситуативного або контекстуального семантичного наповнення, завжди пов'язується з присудком у формі 3-ї особи однини або в формі середнього роду (для минулого часу, умовного способу дієслів та для прикметників і дієприкметників), в зв'язку з чим у цьому займеннику іноді вбачаються граматичні значення однини і середнього роду [5, с. 306].

Позиція підмета, що її нібито займає слово **что** у розглянутих нами реченнях, визначається граматистами там, де суб'єкт дії чи іншої предикативної ознаки в підрядному реченні співпадає з предметом чи особою, що виражені опорним словом головного речення. Але ж такому тлумаченню в багатьох випадках протирічить форма присудка підрядного речення. Присудок виступає тут в узгодженій формі, будучи співвіднесеним з опорним іменем чи корелятивним займенником головного речення в роді та числі, і може бути в формах однини і множини, а в однині у будь-якій родовій формі, напр.: **Его занимала та мечта, что живет у каждого в сердце** (Паустовский); **Он поднимает тяжкие руки, что висят, как кисти веков** (Блок); **Не видать ни мачт, ни паруса, что манил от снежных мест** (Блок); **То — заря бесконечного холода, Что послала мне сладкий намек** (Блок);... **Кто над своей увидел колыбелью Безумьем искаженные глаза, Что прежде на него всегда глядели, Как две звезды...** (Ахматова).

Очевидно, що в наведених прикладах **что** з формально-граматичних причин не може сприйматися як називний відмінок підмета. Позицію ж підмета в такому підрядному реченні слід вважати як незаміщену, «пусте» синтаксичне місце (сигналізоване узгоджуваною формою присудка).

Позиція прямого додатка вбачається для слова **что** в тих випадках, коли у присудку підрядного речення виступає перехідне дієслово, а об'єкт дії співпадає з предметом, що його оз-

начає опорне слово чи корелятивний займенник головного речення. У цих випадках, як здається, не можна знайти прямих аргументів проти такого тлумачення, але відчувається помітна різниця між нашим **что** і знахідним відмінком займенника **что**, напр., у займенниково-співвідносному реченні з корелятивним **то** (**всё** чи **ін.**) неособового значення. Пор., з одного боку: *...И, однако, памятно мне то, что хочу рассказать вам* (Блок); *Все, что вижу во сне, — наяву* (Блок) і, з другого боку: *Над болотом цветет... Мой лиловый цветок, Что зову я — Ночной Фиалкой* (Блок); *Кто поджигал на заре терема, Что воздвигала царевна сама* (Блок). Позицію прямого додатка при дієслові **зову, воздвигала**, на наш погляд, також можна вважати за незаміщену. Особливо наявно це видно тоді, коли об'єктом дії в підрядному реченні виявляється особа, напр.: *Внуки, что он воспитал, разъехались* (Ср.: *Те, кого он воспитал, разъехались*).

В сучасній українській мові у відповідних конструкціях при наявності **що** (в українських граматиках це слово непослідовно визначається то як сполучник, то як сполучне слово [7, с. 8]), синтаксичне місце підмета чи додатка може бути заміщене особово-вказівним займенником **він** (**вона, воно, вони**), отже спостерігаються паралельні побудови, напр., у П. Тичини: 1) *Не дай погинуть народові, що має всі права... і Якої сили й слави набуває народ багатострадний, ваш народ, що здружений Богданом він навіки з Москвою*; 2) *І наче всі, напившись води, що винесла їм мати Ярослава... і ...врятував людей, що їх збирались саме вішати фашисти*.

Як видно, вживання особово-вказівного займенника тут факультативне, а за своїм семантичним наповненням такий займенник, безсумнівно, прямо співвіднесений з опорним словом в головному реченні (**народ — він, людей — їх**), тобто анафоричний в самому вузькому розумінні слова. Це зумовлює і узгодження цього займенника з опорним словом у роді та числі. Вказаний паралелізм в українських конструкціях може служити підтвердженням того, що при відсутності особово-вказівного займенника відповідне синтаксичне місце в підрядному реченні залишається «пустим», слово ж **що** в обох паралельних варіантах є не займенником, а сполучником.

В українській мові можлива побудова присубстантивних підрядних речень з будь-якою відмінниковою формою анафоричного слова, однак наявність займенника **він** (**вона, воно, вони**) стає обов'язковою у всіх синтаксичних позиціях, крім підмета і прямого додатка. Напр.: *І серця відгомін гromові переливи Перетворили в спів, що з ним я в бурі йшов* (Сосюра); *...Між наших вороних Повелися тії коні, що вже знала я про них* (Тичина); *...Слово з тієї пісні, що її співав Завзятий Осип неодноразово* (Бажан).

В сучасній російській мові подібні конструкції з словом **что** неможливі через неприпустимість вживання в підрядному реченні особово-вказівного займенника, що анафорично заміняє опорне слово головного речення, а підрядне речення із відповідною незаміщеною синтаксичною позицією неможливе, як і в українській мові.

«Неповнота» підрядних речень, тобто незаміщеність синтаксичних позицій, семантичне наповнення яких повинне було б повторювати елементи змісту (зокрема, значення окремих слів) головного речення, вже відмічена в літературі [1, с. 145—146] як характерна ознака постпозитивної підрядної частини складного речення. Йдеться про ті «пусті» синтаксичні місця, зміст яких встановлюється в самому складному реченні, а не із більш широкого контексту. Однак наявність «пустих» синтаксичних місць в частинах складного речення, обумовлена поєднанням предикативних одиниць в одне синтаксичне ціле, має, очевидно, певні межі. Зокрема, можна припустити, що при повторенні в головній і підрядній частинах складного речення слова з предметним значенням на відсутність його можна чекати перш за все в позиції підмета або прямого додатка. Пор., напр., складні речення з детермінантним зв'язком: *Старик приедет, если (он) успеет, ... если (его) пригласят (он, его можуть бути випущеними) і Старик приедет, если ему помогут, ... если им заинтересуются, ... если о нем вспомнят, ...если к нему обратятся тощо (ему, им, о нем, к нему випустити не можна).*

Цим обмеженням неповноти підрядних речень можна пояснити той факт, що розглядувані нами речення із словом **что** зустрічаються лише в випадках незаміщеності позицій підмета та прямого додатка, і саме тому, на наш погляд, сполучник **что**, який поєднує частини такого складного речення, визначається в літературі як називний чи знахідний відмінок відносного займенника.

З другого боку, неможливість заміщення «пустого» синтаксичного місця підмета або прямого додатка анафоричним займенником являє собою структурну ознаку даних присубстантивних та займенниково-співвідносних речень.

Розглядувані нами речення з **что** зустрічаються в сучасній писемній російській літературній мові порівняно рідко і відзначаються розмовно-поетичними відтінками. Стилістична сторона цих конструкцій заслуговує окремого розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. (Некоторые вопросы теории). Изд. «Просвещение», М., 1967. 160 с.
2. Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. Изд. АН СССР. М., 1963, с. 473—481.
3. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Часть II. Синтаксис. Учпедгиз. М., 1958, с. 204—208, 211—212, 219—223, 224—225.

4. Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть вторая. Изд. АН СССР. М., 1954, 271—272; 274—275.
5. Грамматика современного русского литературного языка. АН СССР. Изд. «Наука», 1970, 305—306, 652—653, 687—689, 694—700, 735.
6. Колосова Т. А. Разграничение омонимичных союзов и союзных слов. Ж. «Филологические науки», 1967, № 4, с. 64—75.
7. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. II частина. Синтаксис. Вид-во «Радянська школа». К., 1965, с. 193—210.
8. Курс сучасної української літературної мови. Том. II. Синтаксис. За ред. акад. Л. А. Булаховського. Вид-во «Радянська школа», Київ, 1951, с. 183—243.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Том III. Изд. «Провсвещение». М., 1968, с. 263—273.
10. Современный русский язык. Часть II. (Морфология, синтаксис). Под ред. проф. Е. М. Галкиной-Федорук. Изд. МГУ, 1964, с. 558—571.

Є. Х. Широкопад

ФОНЕМА /ä:a/ У СИСТЕМІ ВОКАЛІЗМУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ ПОЧАТКУ ХІ СТОЛІТТЯ

І.О. Система голосних давньоруської мови початку ХІ століття подається різними вченими по-різному. Неоднаково інтерпретується вона й на фонологічному рівні.

Одна з відмінностей між існуючими системами вокалізму давньоруської мови зазначеного періоду стосується характеристики звуків типу [ä] як фонетичних та фонологічних одиниць. І. І. У системі голосних (з 11 звуків) давньоруської мови епохи, яка безпосередньо передую найдавнішим пам'яткам письма, П. С. Кузнецов виділяє звуки: заднього ряду *a* та переднього ряду (*ä*) [3, с. 47], які він розрізняє за ознакою «зона творення» і визначає — то як одиниці фонетичної системи, то — як фонологічні одиниці [3, с. 63; 3, с. 123].

В. В. Иванов установлює (у системі з 10 фонем) для давньоруської мови того ж періоду дві фонemi, які є, на думку дослідника, протипоставленими за рядом: /*a*/ — непереднього ряду і /*ä*/ — переднього ряду [8, с. 116 та ін.]. Фонема /*ä*/, як вважає В. В. Иванов, має єдину маніфестацію [*ä*] (*хвал'ä* від *хвалити*, *плач'ä* від *плакати*), фонема /*a*/ виступає у двох варіантах: варіант [*a*₂] заднього ряду після твердих приголосних (*хвала*, *бура*) і варіант [*a*], просунутий уперед звук [*a*], але не переднього ряду, після так званих «споконвічно» м'яких приголосних (*вол'a*, *бур'a*) [8, с. 114, 115 та ін.]. Варіанти фонemi /*a*/, таким чином, розрізняються за зоною творення, тобто ряд у даному випадку є позиційною ознакою.

Отже, за зоною творення протиставляються: 1) [*a*₁] і [*ä*] як фонemi; 2) [*a*₂] і [*ä*] як варіанти однієї фонemi.

Л. Е. Калнинь також вважає [*a*₂] і [*ä*] у їх співвідношенні за рядом фонемами «на час розпаду праслов'янської єдності» [9, с. 7] і т. ін.

Неважко помітити протиріччя у характеристиці звуків [a], [ä] і [a], яке полягає перш за все у непослідовному тлумаченні згадуваними та іншими дослідниками ознаки «зона творення» для даного періоду давньоруської мови. На підставі одного й того ж співвідношення звуків ця ознака подається то як фонематична, то як фонетична, позиційна.

1.2. Характеризуючи відношення [a] і [ä], П. С. Кузнецов має на увазі лише [ä], який розвинувся з [e] (pǎstь < pęstь). На його думку, однак, у давньоруській мові того ж періоду спостерігається [ä], який виник «на місці давнього a у позиції після j, давніх м'яких приголосних, що розвинулися із сполучень приголосних з j, та шиплячих» [3, с. 135]. У якому відношенні звук [ä] зазначеного походження знаходиться до розглянутих випадків, залишається нез'ясованим. П. С. Кузнецов взагалі не визначає його місця у системі звуків і фонем.

Для В. В. Іванова [ä] — звук (і фонема), який розвинувся лише з [e]. Що ж стосується [ä], то про його походження дослідник нічого не говорить, хоча можна думати, що тут розглядається споконвічний [a] (якщо відкинути змішування синхронного та діакронічного планів, що у В. В. Іванова спостерігається, пор.: звук «[a] споконвічний у позиції після м'якого приголосного є різновидом фонемі [a]»; [8, с. 115]).

1.3. Отже, характеристика звуків типу [a] у фонетичній системі давньоруської мови початку XI століття (після втрати носових голосних), а також їх фонологічна інтерпретація потребує уточнень.

Для реконструкції синхронного зрізу давньоруської мови початку XI століття необхідно звернутись до попередньої його історії.

2.0. Система голосних, що склалася у давньоруській мові на початок XI століття, розвивалася як діалектна різновидність праслов'янської фонетичної системи, тому її реконструкція можлива лише з урахуванням тих тенденцій і закономірностей, які характеризували праслов'янську мову. Необхідно при цьому уявити стан праслов'янської фонетичної системи в період, який безпосередньо передувє монофтонгізації дифтонгів, тому що різновиди [ä] виникають саме після зникнення дифтонгів і в зв'язку з даним процесом.

На зазначений період у праслов'янській мові склалася, як показує В. К. Журавльов, «система групового сингармонізму, яка характеризується взаємозумовленістю тональності голосного і приголосного» [6, с. 45].

Голосні на даному етапі розвитку праслов'янської мови протиставлялися вже лише диференційними ознаками (ДО) часовісності й підняття. ДО «дієзність — проста тональність» [6] (передній — задній ряд) на цей час дефонологізувалася, стала позиційною ознакою, синтагматичною за своєю суттю. (Подальша історія свідчить про те, що для слов'янських діалек-

тів, які розвинули протиставлення «дієзний — недієзний приголосний» ознака «зона творення» і не стала ДО). Можна вважати, що в цей період голосні, які розрізнялися за рядом, уже виступають як варіанти однієї фонемі, тому всіх голосних фонем (точніше синтагмо-фонем) було чотири: $[\bar{i}:y/]$, $[\bar{i}:\bar{y}/]$, $[\bar{e}:a/]$, $[\bar{e}:a/]$.

Приголосні за ознакою «дієзність — проста тональність» також утворюють лише варіанти фонемі (пор.: $[\bar{b}':b/]$, $[\bar{p}':p/]$, ..., $[\bar{d}':d/]$, ..., $[\bar{k}':k/]$ і т. ін.), і ця ознака є, за В. К. Журавльовим, позиційною, фонетичною (вона ще не стала ДО) [6, с. 42 та ін., 7, с. 8—9].

У праслов'янській мові напередодні монофтонгізації дифтонгів склалися такі відношення між голосними і приголосними, коли голосний переднього ряду сполучається лише з дієзним приголосним (палаталізованим і j), голосний заднього ряду — лише із недієзним (твердим) приголосним. Напр.: $\bar{s}ad-$ (др.-р. *садити*), $\bar{s}ed-$ (др.-р. *сѣдѣти*), $r'ek-o-$ (др.-р. *рекохѣ*), $r'ek'-e-$ (др.-р. *речеши*) і т. ін. За ознакою «дієзність — проста тональність» як ДО протиставлялись уже не фонемі, а сполучення приголосних з голосними, особливі фонологічні одиниці — групо-фонемі [6, с. 7].

У протиставленні за ДО «дієзність — проста тональність» у складі групо-фонем спочатку спостерігались усі голосні фонемі, тому що кожна з них виступала у двох варіантах: дієзному й недієзному, і всі ті приголосні, які також мали два відповідних варіанти. Єдиний приголосний — $[j]$ не мав твердого варіанта і по відношенню до всіх інших приголосних утворював фонологічно нейтральну позицію: після нього голосні не розрізнялися за рядом. Пор.: «І лише одна позиція, позиція після j , була нейтральною, там... голосні заднього і переднього рядів не розрізнялись, збігшись в одному із своїх варіантів» [6, с. 41]. Цим варіантом був, зрозуміло, голосний переднього ряду: після j , як дієзного приголосного, у відповідності до діючої системи групового сингармонізму, виступав лише дієзний голосний.¹

Не завжди це був споконвічний голосний. У позиції після $[j]$ голосні переднього і заднього ряду, які раніше протиставлялись за цією ознакою, перестали розрізнятися завдяки тенденції до палаталізації, що є виявом більш загальної тенденції групового сингармонізму. Так само як перед голосними перед-

¹ Позиція після $[j]$ у праслов'янській мові у випадках, коли йому передавав дієзний приголосний, внаслідок асиміляції цьому приголосному поступово перетворювалась у позицію після палатальних приголосних. У різних слов'янських мовах на ранньому етапі їхнього існування голосні переднього ряду засвідчуються не лише після $[j]$, але й після інших палатальних приголосних. У той же час виникала нова позиція нейтралізації після твердих приголосних. Раніше від інших приголосних у цій позиції опинились задньоязичні. Відзначений процес сприяв розпаду групо-фонем і зміцнював фонетичний характер ознаки «зона творення» для голосних, «дієзність-недієзність» для приголосних.

нього ряду і [j] пом'якшилися тверді приголосні, після [j] голосні заднього ряду перетворилися на звуки переднього ряду. [Пор.: 11, с. 95]. Думка про те, що палаталізація становить собою двобічний процес, є загальноновизнаюю. [Див. 2, с. 172; 4, с. 99; 9; 11, с. 95; 12, с. 64 і ін.].

У голосному переднього ряду в позиції після [j] збіглися, таким чином, давні голосні переднього і заднього ряду, тобто $\bar{i}, \bar{y} > \bar{i}; \bar{i}, \bar{y} > \bar{i}; \bar{e}, \bar{a} > \bar{e}; \bar{e}, \bar{a} > \bar{e}$.

2.1. За досить поширеною думкою, вплив [j] обмежувався трьома голосними (з чотирьох); $\bar{y}, \bar{y}, \bar{a}$, яким у праслов'янській мові більш пізнього часу відповідають: [i], а не [y]; [ɔ], а не [ɜ]; [e], а не [o], які спостерігаються після твердих приголосних. [Пор.: 2, с. 172; 8, 111; 13, с. 116 та ін.].

Рефлекси праслов'янських звуків у різних слов'янських діалектах свідчать, однак, про те, що пом'якшуюча дія [j] охоплювала всю систему голосних, тобто не лише зазначені вище три, але й четвертий із системи голосний [a]. Голосний заднього ряду [ā] синтагмо-фонема [e:ā] у позиції після [j] перетворився на звук переднього ряду [ē], і в голосному [ē] після [j] збіглися споконвічні [ē] і [ā]. Напр.: *baj-ē-ti* (др.-р. бо я тиса і *prij-a-(ti)* (др.-р. приа²ти) > *prij-e-(ti)*; *nasī-a-(ti)* > *nas'j-e-(ti)* (др.-р. нашати); *ganī-a-(ti)* > *gan'j-e-(ti)* (др.-р. ган яти (ср. *badati*) і т. ін..

А. Мейє, на відміну від інших дослідників, наводить таку таблицю, якою він ілюструє перехід голосних заднього ряду у звуки переднього ряду після палатальних приголосних:

Голосні заднього ряду: $a \ o \ y \ ɜ$

Голосні переднього ряду: $\bar{e} \ \bar{e} \ \bar{i} \ \bar{o}$ (11, с. 95).

Фонетичній парі $a:e$ на тому етапі, який висвітлюється, і відповідає синтагмо-фонема [e:ā].

2.2. Коли у зв'язку з монофтонгізацією дифтонгів утворилися нові голосні фонemi [i:e]², [u:u], $e \ / \ddot{o}:o$ ³, які не були протиставленими за ознакою часокількості [див. напр., 2, с. 193, 198; 7, с. 11—12], відбувається якісне перетворення давньої системи голосних фонем, при якому ДО довготи-короткості дефонологізується, а ДО підняття, як і раніше, є фонематичною. Зона творення, яка у давній системі голосних є позиційною, синтагматичною ознакою, в умовах діючої системи групового (після монофтонгізації дифтонгів — складового) сингармонізму зберігає свій фонетичний характер. Незалежно від того, зберігають чи втрачають (у зв'язку з появою нових ДО — лабіальності, на-

² Знаком $\bar{e}$ позначаємо звук, який розвинувся із дифтонга *ai*.

³ Відносно співвідношення [ä] і [o] див. статтю В. Ф. Мареша: Происхождение славянского носового $\bar{o}$ (jo). ВСЯ, вып. 7, М., 1963.

зальності) голосні переднього і заднього ряду характер варіантів фонем, вони не змінюють ряду, тобто $[\bar{i}:y] > [i:y]$ ⁴; $[\bar{i}:y] > \bar{y}:\bar{y}$; $[\bar{e}:a] > e:o$ — у всіх діалектах праслов'янської мови.

Відповідно розвиваються варіанти фонем $[\bar{e}:a]$. Голосний $[\bar{a}]$ розвинувся у звук заднього ряду низького підняття нелабіалізований неносовий (у позиції після недієзних приголосних) — $[a]$. Голосний $(\bar{e})$ розвинувся у звук переднього ряду низького підняття нелабіалізований неносовий (у позиції після дієзних приголосних) — $[\bar{a}]$. (Пор. твердження В. К. Журавльова: «Відношення між колишнім $\bar{e}$ і e замінились відношеннями $\bar{a}:\bar{e}$. Відношення ж $\bar{e}:\bar{a}$ збереглись: вони залишилися на одному рівні підняття (найнижчому)» [7, с. 11].

Отже, фонема $[\bar{e}:a] > [\bar{a}:a]$, так, що звуки $[\bar{a}]$ і $[a]$ зберігають характер варіантів переднього-заднього ряду фонем низького підняття нелабіалізованої неносової. Пор.: $zeima > z'ima$ — $z'emje > z'em'jä$; $xvala > xvala$ — $val'je > vol'jä$; $vada > voda$ — $vaid'je > ved'jä$ і т. ін.

Голосний $[\bar{a}]$ із $[\bar{e}]$ розвивається після шиплячих, що виникли із g, k, x як перед $[j]$, так і перед $[\bar{e}]$. Пор.: $lög'je$ ($<lügia$) $> lög'je > lüz'je > luz'e > löz'ä$ (др.-р. *лъжа*) і $ger(\bar{z}) > g'er(\bar{z}) > z'er(\bar{z}) > z'är\bar{z}$ (др.-р. *жапѣ*); $k'edi(li) > c'edi(ti) > c'ädi$ і т. ін.

Очевидно, шиплячі та $[j]$ у цей період не розрізнялись за ступенем палатальності. Можливо, що ця нерозрізненість була споконвічною [Пор. 12, 66]: задньоязичні, як відомо, мають властивість при пом'якшенні набувати такого ступеня м'якості, яку викликає $[j]$. (Пор. також III палаталізацію).

Чимало дослідників, виходячи, певно, з фактів пізніших змін рефлексу $[\bar{e}]$, вважають, що ніби $[\bar{e}] > [\bar{a}]$ заднього ряду внаслідок диспалаталізації (дисиміляції $[\bar{e}]$ з попереднім м'яким приголосним). [Див.: 1, с. 59; 13, с. 126—127, 199—200 та ін.]. Для диспалаталізації, гадаємо, у цей період ще не було умов. Про це свідчить той факт, що тенденція до палаталізації діє ще й після розглядуваних змін (див. III пом'якшення задньоязичних), і під час цих змін: задньоязичні перед звуками $[i_2]$, $[\bar{e}_2]$ пом'якшувались. Пор. у М. Ван-Вейка: «Цілком, можливо, що переходові $ie > ia$ передувала палаталізація a в споконвічній групі ia » [4, 116].

Діалекти праслов'янської мови, з яких розвинулася давньоруська мова, відбивають голосний $[\bar{a}]$ із $[\bar{e}]$ лише в позиції після палатальних приголосних, які виникли у сполученні з $[j]$, і після шиплячих з g, k, x перед $[\bar{e}]$. У відповідності з $[\bar{e}]$ в позиції після палаталізованих приголосних тут спостерігається $[\bar{e}]$, як і в відповідності з $[ai]$. Пор.: $s'ed'et'i$ і $dus'e$ (D. eg. *duxъ*), $d'et'e$ і т. ін. Можливо, що у східнослов'янських

⁴ З $[\bar{i}] < [\bar{i}]$ збігся $[i_2] < [ei]$.

діалектах [ä] у зазначеній позиції і не з'являвся, а [ē] безпосередньо збігся з [ê], який розвинувся з дифтонга [ai]. Тобто: /ē:a/ > /ê:a/, тому у низькому піднятті залишається фонетична пара: /ä:a/. Така можливість є тим більш імовірною, що звук типу [e], що розвивався з [ai], був довгим, і його збіг з існуючим у фонетичній системі [e] цілком припустимий. Подальші зміни даного звука в діалектах були різними. Див., напр., дослідження В. К. Журавльова [7].

Вимова [ä], а не [ä] у праслов'янській, а пізніше у давньоруській мові, де тенденція до палаталізації зберігає свою силу до остаточного усунення відмінності у ступені м'якості приголосних, є менш імовірною. [ä] виник тут з [ē], звука переднього ряду, після палатальних, а не палаталізованих приголосних, тобто приголосних, яким властивий найбільший ступінь м'якості і які на даному етапі сполучались лише з голосними переднього ряду.

У новій системі голосних фонем /i:y/, /ü:u/, /ö:o/, /ä:a/ мають варіанти за рядом. Решта фонем не варіюються за цією ознакою. Проте зона творення звукових одиниць, у яких вони виступають, має фонетичний характер, тобто ознаку, яка виявляється у синтагмі, а не у парадигмі. Отже, ê, е, ę, ь — голосні переднього ряду — сполучаються лише з дізними приголосними; ъ, о — голосні заднього ряду — супроводжують лише недізні приголосні. Думка про те, що ніби у праслов'янській мові, а пізніше й у давньоруській, перед голосними переднього ряду можливими є тверді приголосні [див. напр., 3, 8, 9, 10 і ін.], ґрунтується на апіорному визнанні ознаки зони творення голосного як ДО і твердих приголосних як фонем, а не варіантів. Звуки переднього ряду в умовах діючої системи групового (складового) сингармонізму ні в праслов'янській, ні у давньоруській мові із твердими приголосними не сполучаються. В той же час сполучення голосних заднього ряду із м'якими приголосними є неможливим, тому що для будь-якого «пересунення» в передню зону такого звука немає умов.

2. 3. Позиційний характер ознаки «зона творення» для голосних у праслов'янській мові пізнього періоду підтверджує III пом'якшення задньоязичних. Як відомо, наслідком III палаталізації g, k, x було утворення палатальних (а не палаталізованих) свистячих z' (dz'), c', s', тобто звуків того ступеня м'якості, який характеризував приголосні, що розвинулися під впливом [j] [Див.: 2, с. 208; 12, с. 69 і ін.]. Як було показано вище, у відповідності до діючої у праслов'янській мові системи складового сингармонізму палатальні приголосні на цей час сполучались лише з голосними переднього ряду.

Саме тому поява нових палатальних приголосних викликала негайне заміщення, витіснення задніх голосних звуками переднього ряду. Отже, замість kъnegy (Ор. мн.) тепер вимовляється kъne(d)z'i; kъnegy (Д. одн.) — kъne(d)z'u; liko (Н. одн.) —

lic'e; kъnegъ (Н. одн.) — *kъne(d)z'ъ; polъgo* (Зн. одн. — *polъ(d)z'ъ; polъga* (Н. одн.) — *polъ(d)z'ъ; lika* (Р. одн.) — *lic'â; (vъs)klikati—(vъs)klic'âti* та ін.. Пом'якшуюче «діяння» палатальних свистячих на наступні голосні (див., напр., «... *c, dz, s*, які виникли за законом Бодуена..., діяли пом'якшуюче на наступні голосні: *otъc'â* (ст.-сл. — *цѣ*, пізніше — *ца*), — *еть* і т. д.» [4, 103], «перехід» голосних заднього ряду в голосні переднього ряду в цій позиції [пор.: 11, с. 75] не слід розуміти як зміну⁵, розвиток голосних заднього ряду у звуки переднього ряду. Відбувається поширення існуючих у фонетичній системі звуків на нові випадки, розширення сфери їхнього вживання.

Звук [ä] після палатальних свистячих (див. приклади вище) слід, отже, розглядати не як такий, що розвинувся з [a], а як такий, що його витіснив з властивого першому сполучення (тут діє фонетична система, синхронія, а не діакронія).

У пізній період праслов'янської мови, у тих діалектах, з яких розвинулась давньоруська мова, відношення [ä] і [a] як варіантів за рядом синтагмо-фонемі /ä:a/ зберігається. Воно є характерним і для давньоруської мови доби, що розглядається. 2. 4. Наявність фонемі /ä:a/ у давньоруській мові зумовила і той факт, що виникнення [ä] з [e] не спричинило до появи нової фонемі.

В давньоруській мові початку XI століття після втрати носових голосних, [ä], як відомо, вимовляється, крім зазначених вище випадків, також у відповідності до праслов'янського [e]. (Пор.: *им'ä < ime; n'äm'b < petъ* і ін.). Якісно цей голосний нічим не відрізняється від [ä] споконвічного, тому особливої фонетичної одиниці він не утворює. Звук [ä], що виник з [e], підпорядковується існуючим у мові відношенням між звуками типу [a]. Голосний [ä] відразу, як тільки з'явився, збігся з одним із варіантів фонемі низького підняття нелабіалізованої, яка виступала до цього часу у двох варіантах — /ä:a/, — тобто /ä(<e) + ä:a/ після дієзних приголосних. У давньоруській мові зазначеного періоду є лише один звук [ä] як варіант синтагмо-фонемі /ä:a/, в якому збіглися голосні різні за походженням. Пор.: *vol'ä i kol'ä; stojäti i prijäti* і т. ін.. Дані пам'яток давньоруської писемності XI століття свідчать про те, що в них букви *я* та *ѣ* вживаються для передачі звука [ä] після дієзних приголосних незалежно від його походження. (Пор. приклади з дослідження Л. Е. Калнинь: *спсєния* (Р. одн.) і *податєѣ* (Р. одн.) (Чудовська псалтир) [10, 138]; *изба — вѣѣѣ испѣлн' ѣ ѣ оживѣѣ ѣетъ, отъ клѣѣтвы* (Ізборник Святослава) [10, 139] і т. ін.⁶

⁵ Пор.: «...Звук ä, який утворювався у загальнослов'янській мові із звука *a* при так званому другому пом'якшенні задньоязичних 2-го виду: ... * *kъpędzä, * ovъcä, nasmisätisę*» [5, 196]. [Див. також 11, с. 96].

⁶ Цікаві дані для встановлення вимови звука типу [a] після дієзних приголосних у давньоруській мові писемної доби містяться у роботі Л. Васильєва (5).

Розрізнення для давньоруської мови початку XI століття двох фонем [a] і [ǣ] (див. вступні зауваження) викликає принципові заперечення. Відпадає й питання про час втрати «двох фонем» типу [a], про характеристику цього процесу та його причини [див. 3, с. 63; 2, с. 282; 8; 9, с. 21; 10, с. 137 і ін.].

Збігові [ǣ] із [e] з [ǣ] споконвічним не міг перешкоджати й той факт, що перший сполучався як із палатальними приголосними (напр.: *бор'ǣс'ǣ* від *боротис'ǣ*), так і з палаталізованими (напр.: *говор'ǣ* від *говорити*), в той час як другий — лише з палатальними (напр.: *бур'ǣ*, *сѣм'ѣр'ǣт'ис'ǣ*). Такі голосні переднього ряду, як [i], [e], [e], [ɔ], сполучались і з тими, і з іншими приголосними (пор.: *н'изѣ* і *н'ива*). Таким чином, правила синтагматики обумовлювали повний збіг [ǣ] нового та споконвічного.

2. 5. Отже, в фонетичній системі давньоруської мови початку XI століття (після зникнення носових голосних) в низькому піднятті вимовляються два голосних: [ǣ] переднього і [a] заднього ряду.

Ознака зони творення для голосних у цей період, як і в подальшій історії давньоруської (і пізніше російської) мови, є ознакою синтагматичною, позиційною, а не ДО: [ǣ] сполучається лише з дізними приголосними, [a] — лише з недізними.

Звуки [ǣ] і [a] у фонетичній системі є маніфестаціями (варіантами) однієї синтагмо-фонемі /ǣ.a/.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адливанкин С. Ю. Краткий очерк праславянской фонетики. Пермь, 1971. 141 с.
2. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, §§19—69, с. 123—285.
3. Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. Изд. 2. М., «Наука», 1965, §§ 11—31, с. 36—65.
4. Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М., 1957, §§ 7—29, с. 64—213.
5. Васильев Л. С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотированный юс малый» (ѣ) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников? РФВ, т. LXIX, 1913, № 1, с. 181—206.
6. Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке. ВЯ, 1961, № 4, с. 33—45.
7. Журавлев В. К. Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода. ВЯ, 1963, № 2, с. 8—19.
8. Иванов В. В. Историческая фонология русского языка. М., «Просвещение», 1968, разделы III, IV, с. 53—287.
9. Калнынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. М., Изд. АН СССР, 1961, с. 136.
10. Калнынь Л. Э. Развитие категории твердости и мягкости в русском языке. Уч. записки Института славяноведения АН СССР, т. XIII, 1956, с. 121—225.
11. Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951, разделы I—V, с. 15—148.
12. Нахтигал Р. Славянские языки. М., 1963. Фонетика, с. 39—78.
13. Селищев А. М. Старославянский язык, ч. I. М., 1951. Фонетика, §§ 44—148, с. 112—219.

ПОРІВНЯЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ ДІЕСЛІВ МОВЛЕННЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Як з метою порівняльної класифікації лексико-семантичних груп (ЛСГ) в певних мовах, так і для проведення компонентного аналізу необхідна перш за все інвентаризація лексичних одиниць, що складають групи, і визначення меж самих груп. Слід зауважити, що визначення кількості одиниць мікросистеми завжди пов'язане з деякими труднощами, і саме складність цієї проблеми, на думку ряда вчених, є (поряд з максимальною відкритістю лексичної системи і її залежністю від позамовної ситуації) причиною недостатнього вивчення семантичної, а значить і лексичної системи мови [1].

Для побудови класифікаційної схеми ЛСГ мовлення в англійській і російській мовах ми користувалися методикою зіставлення еквівалентних рядів в обох мовах. Першим кроком було визначення основних дієслів мовлення — дієслів-домінантів, семантичні ознаки яких є компонентами значення всіх одиниць ряду. Роль таких дієслів в англійській мові відіграють *to speak, to say* (що впливає з самої назви даної групи в англійській мові: *The verbs of speaking and saying*); в російській мові їм відповідає видова пара — *сказать, говорить*. Процедура зіставлення списків рядів полягала у відборі спочатку з англо-російського словника [2] англійських дієслів із значенням мовлення — *to pronounce, to utter, to do something by saying...* Російські еквіваленти цих англійських дієслів склали основу російських дієслів мовлення¹. Далі значення російських дієслів перевірялись по російсько-англійському словнику (3), і список англійських дієслів доповнювався новими одиницями в тих випадках, коли російсько-англійський словник давав значення, не зафіксовані в англо-російському словнику. Ці початкові списки поповнювались у процесі роботи з англійськими [4] і російськими [5] синонімічними словниками, а також тлумачними словниками обох мов [6; 7; 8; 9; 10]. Одержані таким чином дані дали можливість відобразити в найбільш повному вигляді вербальний склад ЛСГ в обох мовах і провести різні перегрупування лексичних одиниць для їх класифікації і аналізу.

ЛСГ англійських дієслів мовлення складається з 649 одиниць, російських — з 464. В ряди включалися як власне дієслова мовлення, так і потенційно мовні, між якими не можна провести чіткої межі, тому що при певних умовах вони виявляються функціонально рівнозначними.

У зіставлювальній класифікаційній схемі дієслова обох мов

¹ Для виключення великої стилістичної різноплановості досліджуваного матеріалу в списки не включалися слова, що мали в словниках позначки «arch», «sl», «руб.», «уст.».

розподілялись згідно з їх здатністю характеризувати три основні компоненти інформації в процесі мовлення: 1) мовлення взагалі; 2) форми звучної мови; 3) зміст мови. Окрему групу утворили дієслова абстрактної дії, що характеризують протікання мовного акту: його початок, продовження, кінець, повторення сказаного, включення у розмову і т. п. В цю групу входять також лексичні одиниці, що описують протікання процесу дії взагалі, безвідносно до його виду і характеру.

Дієслова, розподілені відповідно наявності в них одного з трьох вищезначених семантичних елементів як основних компонентів значення, утворили три групи, межі між якими досить розпливчасті і рухомі. Це пояснюється тим, що семантична структура більшості дієслів мовлення неоднозначна, семантичні компоненти їх значення стикаються з значенням суміжних груп і розрядів. Тому те ж саме дієслово може входити до складу двох або декількох тематичних груп і, відповідно, утворюючи їх розрядів, що спричинюється до певної відносності класифікаційної схеми. Проте в значенні кожного дієслова головною, визначальною виступає якась одна ознака, по якій його і можна віднести до тієї або іншої групи.

В класифікацію включалися лише лексичні одиниці на рівні слів. Вільні сталі словосполучення розглядалися лише в плані їх відповідності лексемам в одній з двох мов, а фразеологізми з дієсловами мовлення мають бути проаналізовані в іншій нашій роботі. В групу англійських дієслів, крім власне дієслів мовлення, включені також потенційно-мовні колокації різного типу: дієслівно-прислівникові, дієслівно-прийменникові (*get out, sei forth, give out, blurt out* і ін.). Видові пари російських дієслів (*сообщить — сообщать*) вважаються однією лексемою при включенні їх в той чи інший класифікаційний розряд.

Виходячи з даних принципів класифікації і словарних дефініцій дієслів в двох мовах, можна провести описаний нижче зіставлювальний розподіл дієслів мовлення по групах і розрядах. В загальному плані вони складають 10 розрядів для передачі однобічної направленості і 2 розряди для двобічної направленості дії. Ознака направленості дії дуже типова для дієслів мовлення, тому що усна мова завжди до когось звернута, направлена, і по цій ознаці дієслова першої з трьох основних груп (перша — мовлення в загальному плані, друга — форма мови, третя — зміст мови) поділяються на дві підгрупи [1, 2]. В першій з них 10 розрядів: а) — констатація факта мовлення взагалі; б) — вислів власної думки, в) розмова з самим собою, г) — передача чогось, повідомлення про щось, д) — дієслова розповіді, е) — специфічні види усної мови, є) — вираз сказаного в іншій формі, ж) — мовлення мимохідь, з) — дієслова питання, і) — дієслова відповіді.

В другій підгрупі два розряди: а) — розмовляти, вести розмову, б) — обговорювати щось, радитися. В російській мові відсут-

ні два з них — мовлення з самим собою і вираз сказаного в іншій формі; у виразі ж інших значень в двох мовах спостерігається ідентичність. Звичайно, повний паралелізм в семантичному об'ємі і структурі англійського дієслова і його словарного еквівалента в російській мові зустрічається не завжди. Але ці розходження стосуються внутрішньомовних явищ: системи словотвору, граматичних особливостей, законів сполучення в двох мовах і не стосуються такої міжмовної категорії, як тематична направленість. Розходження по першій групі спостерігаються у виразі констатації мовлення в загальному плані, де в російській мові відсутні спеціальні лексеми з значеннями «чітко вимовляти», завдяки чому англійські дієслова з цим значенням — *enunciate, articulate* — передаються описово. Пам'ятаючи про небезпеку прямого ув'язування мовного членування з екстралінгвістичними факторами, слід проте відзначити, що наявність спеціальних лексем для виразу цього поняття в мові пов'язана, очевидно, з важливістю роздільної вимови для англійської мови, де чіткість мови має особливо істотне значення при усному сприйманні. (Як відомо, довгота голосних має змісторозрізнувальне значення в англійській мові, а не в російській). Те ж саме відноситься до англійського дієслова з розряду *e* — специфічні види усної мови *spell* — «вимовляти або читати по літерах». Наявність спеціальної лексеми в англійській мові обумовлена важливістю перерахування літер у слові мови, де відхилення написання від вимови настільки велике, що навіть загальнолюдський акт знайомства на англійській мові може супроводжуватись проханням назвати по літерах ім'я нового знайомого: «*Spell it, please*». Отже, специфіка конкретної мовної дійсності зумовила наявність у мові спеціальних лексем, які в іншій мові передаються описово. Не мають однослівних російських еквівалентів і англійські лексеми із значенням деталізації повідомлення: *detail* — *рос. подробно рассказывать*; *expound* — *подробно сообщать*; *descant, traverse* — *подробно обсуждать*. Передаються описово також деякі інші англійські корені морфем: *reword* — *выразить другими словами*; *soliloquize* — *говорить с самим собой*; *parley* — *говорить на иностранном языке* (паралельно існує більш поширене англійське словосполучення *speak some foreign language*).

З другого боку, окремі російські дієслова мовлення цієї тематичної групи не мають однослівних англійських еквівалентів. Йдеться перш за все про російські зворотні і префіксальні дієслова, які — у зв'язку з особливостями англійського словотвору — слаборозвиненою афіксацією, аналітичною формою утворення зворотних дієслів — не можуть мати однослівних еквівалентів. Наприклад, *рос. высказываться* — *express one's opinion, say one's say*; *проронить* — *drop a word* і ін. Деяким російським дієсловам мовлення відповідають в англійській мові дієслівно-прислівникові і дієслівно-прийменникові колокації не з дієслова-

ми мовлення; *произнести* — set forth; *изложить* — get out; *оъявить* — give out. В паралельних тематичних розрядах в обох мовах спостерігаються різні по стилістичному забарвленню лексичні одиниці, в англійській переважають нейтральні дієслова, емоціонально забарвлених дієслів небагато; в російській мові дієслів з яскраво вираженим емоційним забарвленням значно більше, однослівні еквіваленти їх відсутні, а значення передаються описово. Наприклад, в розряд «Констатація факта мовлення» в російській мові входить цілий ряд емоціонально забарвлених дієслів, утворених шляхом метафоричного переносу: *отколоть, отмочить, сморозить*; тільки останнє має в англійській мові однослівний еквівалент blurt out.

Кількісні розбіжності, коли відсутній паралелізм у міжмовних дієслівних парах, зводяться до таких моментів: 1) в тематичній підгрупі однієї з мов є більше синонімів для виразу певної дії; наприклад, *обсуждать* — bruit, canvass, discept, deliberate, moot, confer, consider, discuss; 2) в одній з мов відсутній однослівний еквівалент дієслова іншої мови, що веде до живання одного з типів словосполучень або описового переказу. Частіше це відбувається при передачі в англійській мові значення російських афіксальних дієслів, які конкретизують і уточнюють характер протікання дії значно більш поглиблено і різнобічно, ніж широкі за своєю семантикою англійське дієслово. Тому російським дієсловам, що виражають спосіб дії і передають його кількісні відтінки, майже завжди відповідає в англійській мові словосполучення. Наприклад, *разговориться* — get into conversation, warm to one's topic; *заговорить* — begin to speak; *наговориться* — have a long talk; *договорить* — finish speaking і ін.; 3) поняття специфічне для однієї з мов, в іншій для нього існує тільки описове пояснення (скажімо, spell).

Дієслова, котрі характеризують спосіб, манеру мовлення — друга основна група, — складають 15 тематичних підрозрядів, шість з яких є єдністю парних антонімічних аспектів: 1) говорити стисло — докладно; 2) швидко — повільно; 3) голосно — тихо; 4) високим — низьким тоном; 5) жваво — одноманітно; 6) чітко — невиразно. Шість інших підрозрядів «одномовні»: в англійській мові відсутні спеціальні лексеми із значенням «безладність мови багатьох осіб», «говорити низьким тоном», «особливості діалектної вимови», тобто російські лексеми типу *басить, гомонить, галдеть, акать, якать* і ін. передаються в англійській мові описово. В російській мові немає спеціальних лексем в підрозрядах із значенням «говорити стисло», «особливості індивідуальної манери вимови», «характеристика протяжної мелодичної мови», тобто англійські дієслова condense, rave, declaim, dogmatize, mince, rant, rhapsodize, chant, intone, drawl, cant не знаходять однослівних еквівалентів, а передаються словосполученнями з дієсловом *говорить* і прислівниками *торжественно, напыщенно, протяжно, нараспев, жеманно, авторитетно* тощо.

Семантична структура дієслів даної тематичної групи частіше, ніж дієслів інших груп, являє собою набір перехресних семантичних ознак, по яких вони можуть бути віднесені до кількох тематичних підрозрядів одночасно. Наприклад, російське дієслово *бормотать* означає мову: 1) тиху, 2) нечітку і, отже, відноситься до двох підрозрядів; англійське дієслово *gabble* означає мову не тільки голосну, але і швидко у т. д.

Дієслова двох мов, які входять в один і той же тематичний підрозряд, різняться по складу лексичних одиниць, що входять у цей підрозряд. Так, підгрупа «говорити тихо» складається в російській мові із дієслова *шептать* і його похідних, а в англійській — із слів з 8 різними коренями: *breathe, mutter, mumble, murmur, whisper, buzz, round, hiss*. Підгрупа «говорити голосно» включає в російській мові дієслово *кричать* і велику групу похідних від нього, а в англійській мові цілий ряд спеціальних лексем (35) із значенням голосної мови. При виключенні із цієї групи ряду афіксальних утворень від *кричать* (вважаючи, що ці дієслова передають спосіб, яким реалізується значення «кричати») число російських дієслів буде значно менше, ніж англійських. Але російські дієслова *вскрикивать, выкрикивать, закричать, перекрикивать, перекрикиваться, подкрикивать, покрикивать, прикрикивать, раскричатся* передають такі відтінки голосної мови, для яких, крім спеціальних англійських лексем, що входять в цей підрозряд, еквівалентами є такі словосполучення, як *utter a scream, utter a shriek, give hell, give a shout, shout one another down* і інші, а деякі похідні дієслова від *кричать* типу *перекрикиваться* взагалі не мають відповідностей у англійській мові [11].

Причини кількісних розходжень в тематичних підгрупах, що характеризують форму усної мови, — ті самі, що відзначались для дієслів з основним значенням констатації факта мовлення. Так, у тематичній підгрупі із значенням «говорити високим тоном» англійська мова представлена 6 синонімами — еквівалентами російського дієслова *визжать*: *screech, shrill, shriek, squall, squeal, scream*. У російських приставочних дієслів частіше ніж у слів з різними коренями відсутні однослівні еквіваленти в англійській мові (див. приклади з дієсловом *кричать*). Існують системи, специфічні для однієї з мов, наприклад, дієслова, що характеризують особливості вимови в залежності від виду відхилення від мовної норми в російській мові, де ці відхилення співвідносяться з географічною приналежністю того, хто говорить (очевидно, це пов'язане із тим, що на російській мові здавна говорять з певними діалектними відхиленнями на величезній території). Російські дієслова, які характеризують особливості діалектної вимови тієї чи іншої місцевості і кваліфікують їх за специфікою вимови того чи іншого голосного чи приголосного (*окать, акать, якать, зыкать* і ін.), не мають однослівних еквівалентів в англій-

ській мові, де відхилення у вимові представлені у загальній формі, без зв'язку з географічною належністю мовця.

Особливістю дієслів цієї тематичної групи є те, що вони частіше, ніж дієслова інших груп, одержують значення мовних в результаті переносу основних прямих значень, причому кожна мова використовує різні поняття як основу для метафоризації.

Дієслова третьої основної групи являють собою найбільш складну в семантичному і класифікаційному відношенні групу в обох мовах. Зміст мови — найважливіший компонент дієслів мовлення, і в найзагальнішому вигляді ця категорія так чи інакше властива усім дієсловам мовлення, але в значенні кожного конкретного дієслова головним виступає одна певна ознака, по якій вони і належать до однієї з трьох основних груп.

Дієслова з домінуючою ознакою змісту мови частіше, ніж інших тематичних груп, можуть випадати з досліджуваної ЛСГ, якщо значення їх як дієслів мовлення не зумовлене контекстом: *убеждать* («перекопувати») можна не тільки словами, але й вчинком, жестом, дією і т. д., тобто потенційно мовних дієслів у третій групі більше, ніж в інших тематичних групах.

Значення лексем третьої групи пов'язані в обох мовах з особливостями вибору теми розмови, важливістю інформації, її об'єктивністю, «позитивністю», способами розповсюдження, здійсненнями впливу на когось і ін. Ряд підгруп можна розглядати як опозиції парних аспектів: позитивна — негативна оцінка чогось; вираз згоди — незгоди, розповсюдження об'єктивної — суб'єктивно-помилкової інформації; умовлення-переконання в помилковості; дозвіл-заборона.

В третій основній групі налічується 33 тематичних підгрупи (в першій — їх 12, у другій — 15). «Одномовних» підгруп тут немає, хоч значення лексем деяких підгруп реалізуються в обох мовах зовсім по-різному, і однослівні еквіваленти відсутні майже в усіх дієсловах цих підгруп як російської, так і англійської мови. Це стосується, наприклад, дієслів, що характеризуються вживанням у них певних слів, де тільки лексема *тыкать* передається складеною англійською лексемою *thee-and-thou*. Склад цієї підгрупи в російській мові значно ширший (8 одиниць), ніж в англійській (3 дієслова); значення російських дієслів *чертятся* и *божиться* передаються нейтральним дієсловом *swear*, що не відноситься до цієї тематичної підгрупи і не відбиває багатьох моментів семантики російських дієслів. З другого боку, значення англійського дієслова *mister* не має еквівалента в російській мові, де взагалі не існує дієслова, утвореного від кореня із значенням титула-звернення.

Значення ряду російських дієслів даної групи передаються в англійській мові не дієсловами мовлення, а інших ЛСГ. Так, у підгрупі «Взаємність мовного акту, прихід до згоди» немає однослівних еквівалентів російських дієслів *сговариваться*, *уговариваться*, *столковываться*, *улаживаться* і значення їх переда-

ються словосполученнями—*arrange things, come to an agreement, arrange matters* або дієсловами *arrange, settle*, що не відносяться до ЛСГ мовлення. Те ж саме спостерігається в підгрупі «Супроводжувальна дія згоди з чимось», де семантика російських дієслів *подпевают, поддакивают, вторит* не знаходить повного відбиття в еквівалентах *echo, yes*, наведених в деяких російсько-англійських словниках. Тлумачні словники Вебстера і Хорнбі не фіксують значень у цих дієсловах, які б відповідали вказаним російським дієсловам.

Різко виділяється по кількості лексичних одиниць в обох мовах підгрупа «Вираз осудження, негативної оцінки», в англійській мові в ній переважають морфеми, в російській — афіксальні утворення, що характеризують більш глибоко способи дії, в протилежність англійській, де численні корневі морфеми з однотипними пучками ДП передають більшу розчленованість значення того ж дієслова. Наприклад, всім російським дієсловам, похідним від *ругать* — *обругать, изругать, разругать, отругать, поругать, выругать* — відповідає за даними словників дієслово *scold*, яке передає значення дії без тих уточнень і конкретизації, котрі властиві російським приставочним дієсловам. З другого боку, синоніми англійського *scold*, що подані в англо-російських словниках — *ругать, бранить* — *upbraid, rate, berate, tongue-lash, jaw, bawl out, wig, rail, revile, vituperate* — означають докір або осудження роздратоване (*scold*), виправдане (*upbraid*), образливе (*rate, berate*), нестримане (*tongue-lash*), енергійне і галасливе (*jaw, bawl, wig*), презирливе (*rail*), люте (*revile, vituperate*). Одна і та ж дія характеризується, таким чином, у різних мовах по-різному.

Ряд тематичних підгруп оформляється в російській мові морфологічно. Дієслова з значенням «Спонукає до непорядних дій» (*подговаривать, подускивать, подучивать* і ін.) оформлені приставкою *под-*; значення «Заставляти когось діяти певним чином» (*увещать, умолять* і ін.) — приставкою *у-*; значення широкого розголошення відомостей (*раззвонить, растрезвонить* і ін.) — приставкою *раз-*. В англійській мові оформленість по тематичному признаку відсутня.

Видові пари російських дієслів представлені в англійській мові однією лексемою за винятком дієслова *умолять*, значення недоконаного виду якого передається потенціально мовними дієсловами *entreat, implore, supplicate for*, а доконаного — не дієсловом мовлення *move to*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. — Вопросы языкознания, 1963, № 1, с. 29—46.
2. Англо-русский словарь, сост. В. К. Мюллер. М., 1964, с. 1—1192.
3. Русско-английский словарь под общим руководством проф. А. И. Смирницкого, изд. 7-е под ред. проф. О. С. Ахмановой. М., 1965, с. 1—763

4. Roget's College Thesaurus, New Lork, 1962, Crabb's' English Synonyms, L., 1961, pp. 600.
5. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. М., 1968, с. 1—600.
6. Webster's Seventh New Collegiate Dictionary, A. Marriam—Webster, USA, 1963, pp. 1—1220. The Consise Oxford Dictionary of Current English, Oxford, 1965, pp. 1—1832. The Advanced Learner's Dictionary of Curtent English of A. S. Horrby and others, 1958, pp. 1—1527.
7. Толковый словарь русского языка в 4 томах. Под ред. Д. Н. Ушакова. М., 1935—1940, с. 2763.
8. Словарь русского языка в 4 томах. М., 1957—1961, с. 2854.
9. Словарь русского языка. Под ред. С. И. Ожегова. М., 1960, с. 1—848.
10. Словарь современного русского литературного языка в 17 т. М.—Л., 1956, т. 4, с. 1—838, т. 7, с. 1—741, т. 8, с. 920.
11. Русско-английский словарь. Под ред. проф. О. С. Ахмановой. М., 1956, с. 1—763.

ЗМІСТ

Шкляревська І. В. До історії радянського нарису про Дні- прельстан	3
Скрипко В. І. Літературні ремінісценції в поезії В. Маяковського (1912—1924)	7
Селін О. Б. У пошуках дійової філософії (Про деякі особливості ідейно-творчої еволюції М. Шагінян на початку XX ст.)	13
Телехов В. Л. Проза Л. Первомайського в оцінці радянської критики	20
Анкудінова О. В. Про етичну концепцію М. С. Лєскова (З при- воду неопублікованого допису письменника «Тяжба подружества»)	27
Чугуй О. П. Роль народної фразеології у побудові драматургіч- них діалогів	31
Міхільов О. Д. Про характер сатири та гумору в творі Ромена Роллана «Лілюлі»	39
Житеньов В. М. До питання про вивчення поетичної практики Г. Гупперта як перекладача В. Маяковського	47

Мовознавство

Рябуха О. В., Тарасов Л. Ф. Про лінгвістичний аналіз пое- тичного твору	53
Кравчук І. С., Шевелєв В. М. Програмоване навчання і мово- знавство	59
Ужченко В. Д. Фразеологічна контамінація як семантичне явище і як стилістичний прийом	63
Козьменко В. А. До лексико-граматичної характеристики слова «ЧТО» в складнопідрядному реченні сучасної російської літературної мови	70
Широкорад Є. Х. Фонема (ä : a) у системі вокалізму давньору- ської мови початку XI ст.	76
Коптьолова Г. В. Порівняльна класифікація дієслів мовлення в англійській і російській мовах	84

ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
№ 109

Филология

В ы п у с к 9

(на українском языке)

Издательское объединение «Вища школа»

Издательство при Харьковском
государственном университете

Редактор *О. Г. Роскопит*
Техредактор *Л. Т. Момот*
Корректор *С. М. Носко*

Передано до складання 24/XII 1973 р. Підписано до
друку 18/IV 1974 р. Формат 60×90^{1/16}. Папір друкар-
ський № 3. Умовн.-друк. арк. 5,75. Обл.-вид. арк. 6,4.
Тираж 1000. Зам. 27. БЦ 25116. Ціна 64 коп.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа»
при Харківському державному університеті.
310003, Харків, 3, Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління
у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі,
м. Харків-3, вул. Університетська, 16.